

บทที่ ๒

แนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวិเคราะห์อิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับไตรลักษณ์ และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอแนวคิดทฤษฎีตามลำดับดังนี้

- ๑) แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชีวิต
- ๒) แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับความตาย
- ๓) แนวคิดทฤษฎีด้านไตรลักษณ์
- ๔) แนวคิดทฤษฎีชีวิตและความตายในไตรลักษณ์
- ๕) แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทัศนคติชีวิตและความตาย
- ๖) ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- ๗) ประวัติโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม
จังหวัดกำแพงจาม ประเทศ กัมพูชา
- ๘) กรอบแนวคิดในการวิจัย

๒.๑ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชีวิต

๒.๑.๑ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชีวิตด้านการแพทย์

ชีวิตในทางวิทยาศาสตร์การแพทย์หมายถึง การเป็นสถานะที่แยกสิ่งมีชีวิตหรืออินทรีย์ออกจากสิ่งไม่มีชีวิตหรืออนินทรีย์และสิ่งมีชีวิตที่ตายแล้ว สิ่งมีชีวิตเติบโตผ่านกระบวนการสร้างและสลาย การขยายโดยการสืบพันธุ์และปรับตัว ต่อการเปลี่ยนแปลงในสภาพแวดล้อม สิ่งมีชีวิตหลากหลายชนิดสามารถพบได้ในอาณาจักรชีวของโลก ส่วนประกอบทั่วไปของสิ่งมีชีวิตเหล่านี้ คือที่มีส่วนของคาร์บอนกับน้ำเป็นหลัก และเซลล์เหล่านี้ถูกเรียบเรียงอย่างซับซ้อนตามข้อมูลจากหน่วยพันธุกรรม สิ่งมีชีวิตเหล่านี้เข้าสู่กระบวนการสร้างและสลายเพิ่มความสามารถใน

การเจริญเติบโต ตอบสนองต่อสิ่งรอบตัว และ มีการวิวัฒนาการและปรับตัวโดยการผ่านการคัดสรร โดยธรรมชาติสิ่งที่มีคุณสมบัติเหล่านี้เท่านั้นที่ถือว่าเป็นสิ่งมีชีวิต^๑

ชีวิตในทางการแพทย์นั้น ต้องพิจารณาถึงกลไกการทำงานของมนุษย์เรา ซึ่งมีระบบสำคัญเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ได้ ๓ ระบบ

- (๑) ระบบประสาทกลาง ได้แก่สมอง
- (๒) ระบบไหลเวียน ได้แก่หัวใจและหลอดเลือด
- (๓) ระบบหายใจ ได้แก่หลอดลมและปอด

สมองเป็นผู้ควบคุมการทำงานของปอดและหัวใจ ทำให้การหายใจและการเต้นของหัวใจเป็นจังหวะ การหายใจเป็นการรับออกซิเจนเข้าในกระแสโลหิต การเต้นของหัวใจเป็นการลำเลียงออกซิเจนไปเลี้ยงร่างกาย รวมทั้งเลี้ยงสมอง หัวใจและปอดให้มีชีวิตมีพลังทำงานอยู่ได้ ดังนั้น จะเห็นว่า ถ้าเกิดการขัดข้องขึ้นที่ระบบหนึ่งระบบใด จะทำให้ระบบอื่น ๆ อีก ๒ ระบบย่ำแย่จนหรือแปรปรวนไปด้วย ถ้าศูนย์ควบคุมการหายใจในสมองถูกทำลาย การหายใจจะหยุดลง เมื่อการหายใจหยุดก็เกิดภาวะการขาดออกซิเจนขึ้นทั่วร่างกาย หัวใจที่ขาดออกซิเจน ก็ไม่สามารถเต้นต่อไปได้

เพราะฉะนั้น จะเห็นว่า การทำงานของสมองคนทั่วไปไม่อาจจะแลเห็นได้เหมือนกับการหายใจและการเต้นของหัวใจ ดังนั้น เดิมการวินิจฉัยคนตายจึงอาศัยการหยุดทำงานของการหายใจและหัวใจเป็นสำคัญ แต่ในปัจจุบันนี้ วิทยาศาสตร์การแพทย์เจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมาก มีเครื่องมือที่สามารถวัดการทำงานของสมองได้ มีเครื่องมือที่ใช้ช่วยการหายใจที่หยุดแล้ว ให้ดำเนินต่อไปได้ มีเครื่องมือที่ใช้สูบฉีดโลหิตแทนการเต้นของหัวใจได้ ดังนั้น การตัดสินใจตายจึงต้องเปลี่ยนไปจากหลักการเดิม โดยต้องพิจารณาว่า คนจะตายเมื่อปราศจากการทำงานของ ๓ ระบบดังกล่าวแล้ว กล่าวคือสมองหยุดทำงาน โดยตรวจด้วยการวัดคลื่นสมองด้วยไฟฟ้าหัวใจหยุดเต้น และหายใจเองไม่ได้ ทั้ง ๓ ประการนี้ประกอบกันจึงจะถือว่าคนตาย^๒

^๑ เซาว์น ชิโนรักษ์, **ชีววิทยาเล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๗๙๒.

^๒ พรชัยสุนทรพันธ์, **คำอธิบาย ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยบุคคล**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๕), หน้า ๒๐-๒๑.

เชาวน์ ชีโนรักษ์^๓ กล่าวว่า การกำเนิดชีวิตมนุษย์ได้นั้น ผู้ให้กำเนิดชีวิตมนุษย์ต้องมีความพร้อม กล่าวคือ เพศหญิงจะพร้อมให้กำเนิดได้ ช่วงอายุระหว่าง ๑๔ – ๔๘ ปี ส่วนเพศชายพร้อมที่จะให้กำเนิดชีวิตมนุษย์ได้ตั้งแต่ ๑๑ ปีขึ้นไปจนตลอดอายุขัย

สมบุญ บุญโท^๔ กล่าวว่า การสืบพันธุ์ของมนุษย์เป็นกระบวนการรวมตัวกันเรียกว่า การปฏิสนธิ (Fertilization) ระหว่างเซลล์สืบพันธุ์เพศผู้ (อสุจิ หรือ Sperm / Spermatozoa) และเซลล์สืบพันธุ์เพศเมีย (ไข่ หรือ Ovum) โดยเชื้ออสุจิเคลื่อนที่จากมดลูกของเพศเมียหรือมารดาแล้วเคลื่อนต่อไปยังรังไข่ (Ovary) โดยส่วนใหญ่แล้วปฏิสนธิกันบริเวณท่อนำไข่ (Oviduct/Fallopian Tube) เมื่ออสุจิรวมตัวกับไข่แล้วเราเรียกว่า ไซโกต (Zygote) เมื่อปฏิสนธิได้ ๑ วันแล้ว ไซโกตจะเริ่มแบ่งตัวออกจาก ๑ เซลล์เป็น ๒ - ๔ - ๘ - ๑๖ เรื่อย ๆ ไป และเดินทางจากท่อนำไข่มายังมดลูก (Uterus) ใช้เวลาประมาณ ๙ วัน

ทารกจะอยู่ในครรภ์มารดาประมาณ ๒๘๐ วัน ในระยะที่ทารกจะคลอด ผนังมดลูกซึ่งเป็นเนื้อเยื่อเรียบจะเริ่มหดตัว ผนังน้ำคร่ำซึ่งหุ้มล้อมรอบทารกเพื่อป้องกันทารกกระทบกระเทือนนั้นจะแตกออก ทารกถูกบังคับให้เคลื่อนลงมาที่ช่องคลอด โดยจะคว่ำหน้าลง เมื่อทารกคลอดออกมาแล้วสักรู รกและเยื่อหุ้มจะถูกบีบตามออกมา เมื่อถึงระยะนี้ระบบต่าง ๆ ในร่างกายเด็กจะทำงานเอง

ตามหลักชีววิทยา ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับร่างกายที่สามารถมองเห็น หรือเป็นรูปธรรมเท่านั้น แต่พระพุทธศาสนาได้กล่าวครอบคลุมถึงจิตซึ่งเป็นนามธรรมด้วย ในเรื่องการพัฒนาการของชีวิตในครรภ์มารดานี้พระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ใน อินทกสูตร ว่า

กระบวนการกำเนิดชีวิตทางวิทยาศาสตร์กับพระพุทธศาสนานำมาบูรณาการเข้าด้วยกัน เพื่อให้เห็นความคล้ายคลึงของวิทยาศาสตร์กับพระพุทธศาสนา

ชีวิตตั้งแต่เกิดมีการเจริญเติบโต มีพัฒนาการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ตลอดเวลานั้นแล้วก้าวไปสู่ความชรา และสิ้นสุดลงที่ความตาย การดำเนินเปลี่ยนแปลงไปแบบนี้สสารนิยมเห็นว่าเป็นการดำเนินไปในรูปแบบที่เรียกว่า กระบวนการจักรกล (Mechanical) เป็นการดำเนินไปที่ไม่ได้มีเป้าหมายที่แน่นอนอันใด เพราะว่าการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในโลกนั้น ไม่ได้เป็นไปเพื่อจุดหมายอันใดแต่เป็นไปอย่างจักรกล หมายความว่า ถ้าสิ่งใดเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง

^๓ เชาวน์ ชีโนรักษ์, **ชีววิทยาเล่ม ๑**, หน้า ๗๙๒.

^๔ สมบุญ บุญโท, ผศ. และคณะ. **ความจริงของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๙), หน้า ๘ – ๙.

ไปก็เพราะว่ามีอีกสิ่งภายนอกตัวมันมากระทำหรือมา “ผลักดัน” ให้มันเป็นไปเช่นนั้น เป็นความจำเป็นที่ต้องเป็นเช่นนั้นจะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ ทุกอย่างมีสาเหตุให้เกิดและผลต้องเป็นไปตามสาเหตุนั้น ไม่มีความบังเอิญ ชีวิตและทุกอย่างดำเนินไปตามเงื่อนไขกฎเกณฑ์ที่ตายตัว มิได้มีสิ่งใหม่เกิดขึ้น สิ่งที่มีมนุษย์เรียกว่าสิ่งใหม่เป็นเพียงความสลับซับซ้อนขึ้นเกินกว่าเก่าเท่านั้นเอง ถ้าหากสิ่งนั้นไม่ได้ดำเนินไปอย่างที่เราคิดไว้ ไม่ได้หมายความว่ามันไม่ได้ดำเนินไปตามกฎเกณฑ์เดียวกันแต่อาจมีตัวแปรอื่นมาเป็นเงื่อนไขใหม่ในกฎเกณฑ์เดียวกัน^๕

สรุปได้ว่า ตามหลักวิทยาศาสตร์ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับร่างกายที่สามารถมองเห็นหรือเป็นรูปธรรมเท่านั้น และกำเนิดของชีวิตดำเนินด้วยการสืบพันธุ์ การปรับตัววิวัฒนาการจากเซลล์ฝังตัวรังไข่และฟักตัว ตัวอ่อนวิวัฒนาการเป็นรูปร่างที่เจริญจนสมบูรณ์

๒.๑.๒ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชีวิตด้านจิตวิทยา

ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ให้อยู่ภายใต้ขอบเขตของประสาทสัมผัสเท่านั้น (sensation) เมื่อใช้ประสาทสัมผัสรับรู้ความเป็นไปของชีวิตมนุษย์เราจะพบภาพโครงสร้างของมนุษย์ในแง่ที่เป็นก้อนสสาร ประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ เช่น ตา หู จมูก แขน ขา กระดูก สมอง หัวใจ ของเหลวในร่างกาย และย่อยลงไปจนกลายเป็นเซลล์ต่าง ๆ ในแง่นี้มนุษย์คล้ายกับก้อนวัตถุต่าง ๆ เพราะมีสสารเป็นส่วนประกอบหลักเพียงแต่มนุษย์เป็นสสารที่มีโครงสร้างซับซ้อนกว่าเท่านั้น แต่ในภาพความเป็นจริงที่ลึกซึ้งมนุษย์มีภาพที่เป็นบางสิ่งที่พ้นไปจากความเป็นก้อนสสารที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากท่อนไม้หรือสสารชนิดอื่น^๖

อริสโตเติล ^๗ให้ทัศนะไว้ว่า สิ่งที่มีชีวิตแสดงออกซึ่ง กัมมันตภาพ (activity) คือ ความมุ่งหน้าเคลื่อนไปสู่ภาวะขั้นสุดท้ายของมัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิญญาณมนุษย์ซึ่งเป็นวิญญาณขั้นสูงมีการรู้คิด มีเหตุผล เป็นเหตุผลตื่น แม้แต่ในพืชก็มีวิญญาณด้วยแต่เป็นเหตุผลต่ำ อริสโตเติล ก็ถือว่าสรรพสิ่งมีเป้าหมายในการกระทำคือมีอำนาจจุดดิ่งที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่จุดหมายนั้น ๆ อริสโตเติล เรียกว่า “ภาวะแฝง” (potentiality) หรือศักยภาพ ไปสู่ประจักษ์ภาวะ (actuality) การเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งเป็นเพียงการเดินทางของภาวะแฝงมาสู่“ภาวะจริง” คือจุดหมายที่สิ่งนั้น

^๕ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไป : มนุษย์โลกและความหมายของชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๒), หน้า ๔๓ - ๔๔.

^๖ สมภาร พรหมทา, **มนุษย์กับการแสวงหาความจริงและความหมายของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑.

^๗ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไป : มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต**, หน้า ๔๑ - ๔๒

ต้องเป็น^๔ ดังนั้นสรรพชีวิตมีภาวะแฝงเป็นพลังเคลื่อนไหวภายในที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่จุดหมายโดยไม่ให้เป็นอย่างอื่นก็คือวิญญาณที่เป็นตัวกำหนดนั่นเอง อริสโตเติล เชื่อว่าวิญญาณในส่วนที่เรียกว่าเหตุผลต้นจะกลับไปสู่สาเหตุแรกที่มันมา สาเหตุที่ว่านี้ เรียกว่า “ปฐมกร” เป็นเหตุผลสมบูรณ์ พระเจ้าจึงเป็นเหตุผลสมบูรณ์ เหตุผลของมนุษย์มาจากพระเจ้า และจะกลับไปสู่พระเจ้า ส่วนเหตุผลหลักเป็นสิ่งที่สลายพร้อมไปกับร่างกาย แม้อริสโตเติลจะแยกแยะว่าวิญญาณมีสองระดับก็ตาม แต่ถึงอย่างไรเขาก็ถือว่ายังเชื่อความเป็นอมตภาพของวิญญาณอยู่นั่นเอง

เฮเกิล^๕ (Hegel) นักปรัชญาชาวเยอรมัน มีทัศนะว่า ชีวิต จิตหรือวิญญาณ เป็นการปรากฏตัวของเหตุผลสากลในระดับต่างๆ เป็นสิ่งที่มีพลังสามารถพัฒนาและจัดระบบตัวเอง พืชมีเพียงชีวิต สัตว์มีเพียงจิตสำนึก แต่มนุษย์มีวิญญาณที่รู้สำนึก จัดระเบียบตัวเองและตัดสินใจด้วยตัวเอง สสารเป็นเพียงการปรากฏตัวของตัวการเดียวกันมีพลังที่ต่ำสุด ดังนั้นสิ่งที่จริงมีเพียงหนึ่งซึ่งเป็นเหตุผลสากลคือ สิ่งสมบูรณ์หรือบางทีก็เรียกว่าพระเจ้า ทุกชีวิตต่างมุ่งไปสู่จิตสมบูรณ์ เฮเกิล เห็นว่าความขัดแย้ง (Contradiction) เป็นรากเหง้าของชีวิตและการเปลี่ยนแปลงทั้งปวง แต่ธรรมชาติไม่หยุดตรงที่ความขัดแย้งเท่านั้นแต่มุ่งไปที่จะชนะ และไปให้สูงกว่า ซึ่งสามารถรวมสิ่งที่เก่าที่ขัดแย้งกันนั้นไว้ด้วยสภาวะเดียวกัน ความตายของมนุษย์จึงมีนัยแห่งการกลับคืนสู่สภาวะความเป็นจิตสมบูรณ์ในตัวเองขั้นเป็นขั้นสุดท้ายที่ตรงกันข้ามกับชีวิต

ความหมายชีวิตทางจิตวิทยา สรุปได้ว่า ชีวิตมีความแตกต่างกัน แต่ละคนจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเข้าใจในกระบวนการชีวิต และการพัฒนาการของชีวิตมนุษย์ เป็นสิ่งจำเป็นเป็นประโยชน์ในการเข้าใจพัฒนาการของตนเองและบุคคลอื่น ทำให้เราเห็นว่า บุคคลแต่ละคนมีพัฒนาการที่ไม่เท่ากันเพราะมีความแตกต่างกัน ในแต่ละวัย ก็ไม่เท่ากันด้วย เพื่อเป็นการพร้อมพัฒนา ปรับปรุง ควบคุมพฤติกรรมตนเองให้เหมาะสมกับพัฒนาการได้สิ่งที่มนุษย์ควรทำ คือ การมีชีวิตอยู่ที่จะเรียนรู้ความจริงต่าง ๆ อย่างมีเหตุผลตามข้อเท็จจริงในโลกปรากฏการณ์นี้ และดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขและต้องเป็นความสุขที่มีประโยชน์ต่อตนเองและส่วนรวมด้วย รับรู้ว่าคุณเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการธรรมชาติที่เป็นแก่นแท้

^๔ วิทย์ วิศทเวศย์, ปรัชญาทั่วไป : มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต, หน้า ๔๑ – ๔๒.

^๕ Choron, Jacque., *Death and Western Thought*, (New York : Collin Book, ๑๙๗๓), p.

๒.๑.๓ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชีวิตด้านศาสนา

ชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายนั้น มีส่วนประกอบสำคัญตามลักษณะของภูมิที่กำเนิด เนื่องจากมนุษย์เป็นบุคคลที่กำเนิดในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) จึงมีชั้น ๕ เป็นองค์ประกอบของชีวิต

ในทรรคของพระพุทธศาสนานั้นกล่าวว่า ชีวิตคือชั้น อันหมายถึงองค์ประกอบสำคัญของชีวิตนั่นเอง หากว่าชีวิตปราศจากชั้น ก็ไม่สามารถกำเนิดขึ้นเป็นชีวิตได้ ชั้นในที่นี้มิได้กำหนดจำนวนของชั้นเนื่องจาก ใน ๓๑ ภูมิของพระพุทธศาสนามีชั้นที่แตกต่างกัน บางภูมิมี ๕ ชั้น บางภูมิมี ๔ ชั้น บางภูมิมีชั้นเดียว สัตว์ที่อยู่ในภูมิเหล่านั้นจำเป็นต้องอาศัยชั้นที่เหมาะสมกับภูมิที่ตนอยู่เมื่อไม่เป็นเช่นนั้นก็ไม่สามารถดำเนินชีวิตในภูมิ นั้น ๆ ได้ มนุษย์นี้จัดอยู่ในกลุ่ม ปัญจโวการภูมิ หมายถึงภูมิที่ประกอบด้วย ชั้น ทั้ง ๕ หรือ เบญจชั้น

พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเป็นไปของชีวิต หรือวงจรของชีวิต ซึ่งก่อให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์โลกทั้งหลาย โดยอธิบายว่า เมื่อสัตว์โลกเกิด เรียกว่า ชาติ เมื่อมีชาติก็ต้องมี ชรา และมรณะ ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เพราะการเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์^{๑๐} ผู้ใดที่ยังต้องเกิด ผู้นั้นชื่อว่ายังต้องนำเอาความทุกข์มาด้วย เพราะเมื่อเกิดแล้วก็ต้องชราและมรณะเป็นผลโดยตรงจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อูปายาส นั้นเป็นผลโดยอ้อม ถ้าผู้ใดมีปัญญารู้เห็นข้อเท็จจริง รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ก็จะทุเลาเบาคลายได้ตามสภาวะธรรมของแต่ละบุคคล ส่วน ชาติ ชรา และมรณะนั้น หลีกเลี่ยงไม่ได้เลย

กฎของธรรมชาติใน ชีวิตของมนุษย์ ได้แก่สามัญญลักษณะหรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่ากฎไตรลักษณ์และกฎวิเสสลักษณะ^{๑๑} มีดังนี้

๑. สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นไปเหมือนกันของสิ่งทั้งหลาย ย่อมมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่หรือดำรงสภาพหนึ่งอยู่ในระยะหนึ่ง แล้วก็แปรเปลี่ยนไป หรือสลายไปตามกาลเวลา ภายใต้ลักษณะสากล ๓ ประการ เรียกว่า **“ไตรลักษณ์”** (The Three Characteristics of Existence) คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ซึ่งทุกชีวิตที่มีร่างกาย และจิตใจต่างก็ตกอยู่ในกฎธรรมชาตินี้ ส่วนนิพพานมีลักษณะเดียว คือ อนัตตลักษณะ

๑) อนิจจลักษณะ (Impermanence) คือ สภาวะของความไม่เที่ยงแท้แน่นอนไม่สามารถดำรงสภาพเดิมให้คงทนอยู่ได้นานถาวร ไม่มีธรรมชาติที่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล เช่นรูปร่าง

^{๑๐} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓/๗๙.

^{๑๑} วารัฎฐา ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, **จิตวิทยาพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาเมฆกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕ - ๒๗.

หน้าตา จิตใจของคนเรามีการเปลี่ยนแปลงมาตลอดตั้งแต่เกิดจากสภาพทารก ไปสู่หนุ่มสาว วัยจะเปลี่ยนแปลงไปสู่วัยกลางคนและวัยชรา ซึ่งลักษณะความเจริญเติบโตทางร่างกายและจิตใจจะไม่มีลักษณะเหมือนเดิม ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ ชากศนั้นยังคงมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ มนุษย์ประกอบขึ้นด้วย **ร่างกาย (รูปขันธ์) และจิตใจ (นามขันธ์)** สิ่งที่เกิดขึ้นจากหลายสิ่งมาเป็นองค์ประกอบกันเช่นนี้ เรียกว่า **สังขตธรรม** (Compounded Thing) รูปขันธ์และนามขันธ์เป็นสังขตธรรม รูปกายเจริญอยู่ได้ด้วยมีอาหารเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสร้างเนื้อหนังและโลหิตมาหล่อเลี้ยง นามขันธ์คือส่วนที่เป็นจิตใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดความจำ การรับรู้ที่เกิดขึ้นได้ เพราะมีผัสสะเกิดขึ้น จิตจึงเป็นสังขตธรรมด้วย และสิ่งที่เป็นสังขตธรรมย่อมมีการดำรงอยู่เพียงชั่วคราวชั่วคราวไม่สามารถรักษาสภาพเดิมไว้ได้ถาวร ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามการแตกดับของสิ่งที่อาศัยกันได้เกิดมา มีการเกิดขึ้น เรียกว่า **อุปาทะ** มีการดำรงชีวิตอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง เรียกว่า **ฐิติ** และมีการสลายแปรเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เรียกว่า **วยะ** เป็นวัฏจักร ภาวะที่เป็นเช่นนี้ เรียกว่า อนิจจลักษณะ

๒) ทุกขลักษณะ (Stress and Conflict) คือ ลักษณะโดยธรรมชาติที่สิ่งทั้งหลาย ที่เป็นสังขตธรรม จะต้องมีการเสื่อมการดับสลาย คำว่า ทุกข์ มาจากคำว่า ทุ แปลว่า ยากลำบาก และ ขะ แปลว่า ทน รวมความว่าเป็นสิ่งที่คงทนได้ยาก หรือคงอยู่ในสภาวะแห่งทุกขลักษณะนี้ได้ องค์ประกอบที่ทำให้เกิดจิต ได้แก่ อายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ล้วนแต่เป็น สังขตธรรม ไม่สามารถคงสภาพเดิมอยู่ได้อย่างถาวร มีสามัญญลักษณะทุกขจิตมีความเป็นทุกขลักษณะด้วย

๓) อนัตตลักษณะ (Soullessness หรือ Non-Self) คือ ลักษณะที่ไม่มีความเป็นตัวตนได้อย่างถาวรของสิ่งที่เป็นสังขตธรรม เรียกว่าเป็นอนัตตา สิ่งต่างๆ ล้วนเป็นสังขตธรรมที่มนุษย์สมมุติชื่อ ขนานนามบัญญัติเรียกเป็นตัวตนต่างๆ นานา โดยสภาพแท้จริงแล้วไม่มีสิ่งใดที่เป็นแก่นสารตัวตนได้อย่างมั่นคงถาวรเลย ชื่อที่เรียกสิ่งต่างๆ นั้นมิได้ชี้ให้เห็นถึงตัวตนหรือสภาพที่แท้จริงที่ถาวรของสิ่งเหล่านั้นเลย หากแต่เป็นเพียง สมมุติสัจจะ ดำรงอยู่ภายในขอบเขตของเหตุปัจจัยที่มาประชุมพร้อมกันให้ปรากฏเป็นตัวตนขึ้นภายใต้เงื่อนไขของสิ่งแวดล้อม เช่น อุณหภูมิที่พอเหมาะกาลเวลา (อายุขัย) ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ ร่างกายและชีวิตและจิตใจของมนุษย์เรานั้นเอง ร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยการรวมตัวของเนื้อ กระดูก เอ็น ที่เมื่อสลายก็คือ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อจะชี้ให้เห็นชัดว่าอะไรคือตัวเราที่แท้จริงเราก็จะหาไม่พบ จิตใจเองก็เช่นกัน พระพุทธศาสนากล่าวว่า จิตมีความเป็นไปเป็นกระแสอายตนะ แต่ไม่อาจกล่าวต่อไปว่าจิตคือส่วน

ที่เป็นหู ตา จมูก ลิ้น กายใจ อย่างใดอย่างเดียวนั่นเอง เพราะเมื่อแยกแต่ละส่วนออกแล้ว จิตก็มิได้มีเหลือทิ้งให้เห็นเป็นตัวตนแก่นแท้ถาวร จิตจึงมีสภาพเป็นอนัตตา

สรุปได้ว่า ชีวิต ทางพระพุทธศาสนา เป็นการเกิดแห่งชีวิตหนึ่ง ๆ เป็นรูปธรรม เกิดการพัฒนาเป็นขั้นตอน ตามวัยแต่ละช่วงอายุ แต่ละชีวิตเจริญพัฒนาการช้าเร็วไม่เหมือนกัน เมื่อองค์ประกอบแห่งชีวิตสมบูรณ์เกิดชีวิต ได้พบชีวิตที่ทั้งทุกข์ สุข และกลางๆ แล้วสิ่งเหล่านั้นก็ดับไปตามเหตุปัจจัย อันเป็นหลักธรรมที่สอดคล้องในพระพุทธศาสนา

๒.๑.๔ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชีวิตด้านสังคมศาสตร์

การดำรงอยู่ด้วยปัญญานี้ เมื่อประเมินจากสภาพภายในและภายนอกจะพบว่า คุณค่าภายในนั้นจะมีลักษณะที่เยือกเย็น ปลอดภัย ปล่อยใจ ด้วยความรู้เท่าทันสภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เมื่อจิตเสวยอารมณ์ในลักษณะต่าง ๆ เช่น ดีใจ เสียใจ ลึกลับ หวัง หมดอ้ายตายอยาก ก็ไม่ปล่อยจิตของตัวเองหลุดลอยไปกับอารมณ์เหล่านั้น ส่วนคุณค่าภายนอกก็จะมีลักษณะของการเป็นผู้ตื่นตัวต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ พร้อมทุกวินาทีในการที่จะจัดการกับวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างรู้เท่าทันว่า ในสถานการณ์เหล่านั้น จะดำเนินการจัดการอย่างไร จึงจะทำให้ชีวิตของตนเอง ไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำโดยวิกฤติการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นรอบนอก การดำเนินชีวิตในลักษณะดังกล่าวนี้เอง เป็นการดำรงอยู่ที่สอดคล้องกับนัยของพุทธพจน์ที่ว่า “การเป็นอยู่ด้วยปัญญา เป็นสิ่งประเสริฐ”^{๑๒}

อีริกสัน ^{๑๓}(Erickson) นักจิตวิเคราะห์ ได้กล่าวถึง ทฤษฎีพัฒนาการที่แบ่งพัฒนาการทางสังคมของมนุษย์ไว้ ๘ ขั้น ดังนี้

๑. แรกเกิดถึงหนึ่งปีแรก มีทั้งความไว้วางใจ และไม่ไว้วางใจผู้อื่น ลักษณะทางสังคมจะเอาแต่ได้เป็นส่วนใหญ่
๒. ปีที่สอง มีความต้องการอิสระ มีความละอายไม่แน่ใจ และจะแสดงออกถึงความเป็นเจ้าของในสิ่งต่างๆ
๓. ปีที่สามถึงปีที่ห้า มีความคิดริเริ่ม มีความรู้สึกผิดลักษณะทางสังคมรู้จักที่จะเล่นกับเพื่อน ๆ

^{๑๒} พ.ร.บ.(ไทย) ๒๕/๓๑๑/๒๗๘.

^{๑๓} นวลศิริ เปาโรหิตย์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖๑.

๔. ปีที่หกถึงระยะก่อนวัยรุ่น มีความขยันหมั่นเพียรและรู้จักใช้ความสามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นได้

๕. วัยรุ่น รู้จักตนเองบางครั้งและสับสนไม่เข้าใจตนเองในบางครั้ง ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับกลุ่มเพื่อนในวัยเดียวกัน

๖. วัยผู้ใหญ่ตอนต้น มีความรับผิดชอบค้นหาตนเองจากบุคคลอื่น สร้างความรักและความผูกพัน

๗. วัยผู้ใหญ่และวัยกลางคน มีความคิดสร้างสรรค์ รับผิดชอบทำประโยชน์ต่อสังคม

๘. วัยชรา มีความมั่นคง สมบูรณ์ และหมดหวัง ท้อแท้

ชีวิตจะดำรงอยู่ได้ต้องประกอบด้วยร่างกายจิตใจ ซึ่งดำเนินต่อไปอย่างไม่มีสิ้นสุด คือมีการเวียนเกิด เวียนดับ ตามเหตุปัจจัย คือ มีอวิชชา ตัณหา อุปาทานหรือมีกิเลสครอบงำ และกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรมและกรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบากหมุนเวียนเป็นวงจรอย่างไม่มีสิ้นสุด พระพุทธศาสนาสอนให้บุคคลตั้งเป้าหมาย หรือจุดมุ่งหมายของชีวิต ไว้ ๓ ระดับ คือ

๑) ประโยชน์ปัจจุบัน ซึ่งมุ่งหมายเฉพาะโลกนี้ เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน

๒) ประโยชน์ด้านคุณค่าชีวิต ซึ่งเป็นหลักประกันชีวิตในอนาคตหรือภพหน้า

๓) ประโยชน์สูงสุด หรือเรียกว่า นิพพาน

ในกระบวนการชีวิตอันยาวนานนี้จึงมีการเวียนเกิดเวียนดับ เป็นสังสารวัฏไม่มีที่สิ้นสุดเพื่อความเข้าใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของกระบวนการชีวิตนี้ เราจึงควรทำความเข้าใจในเรื่องสัจจะ ๒ ประการ^{๑๔} คือ

๑. สมมุติสัจจะ (ความจริงโดยสมมติ เป็นคำพูดที่เราใช้กันในชีวิตประจำวัน เช่น ฉัน เธอ คน เป็นต้น) เรามิได้โกหกเพราะโดยที่ความจริงไม่ได้มีตัวตนอะไรเช่นนั้น หากแต่เราพูดตามความจริงตามบัญญัติโลก

๒. ปรมัตถสัจจะ (ความจริงโดยปรมัตถ์) คือว่าตามความเป็นจริงแล้ว คำว่า ฉัน เธอ สัตว์ คน ไม่มีเลย บุคคลจะถูกเรียกว่ามีอยู่แต่ชื่อเท่านั้น ในความเป็นจริงแล้วไม่มีเลย

โดยสรุป **ชีวิตโดยองค์รวม** คือความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต เป็นการดูแลรักษาชีวิตด้วยการทำให้ชีวิตมีความบริสุทธิ์ สมดุล ดำเนินไปได้อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติและตามกฎ

^{๑๔} พระพุทธเจ้าสอนอะไร, แปลโดยแผนกวิชาการคณะการนิสิต มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงฆ์ แห่งคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๑๙), หน้า ๙๐ - ๙๑.

ของธรรมชาติ โดยไม่เน้นด้านใดด้านหนึ่งโดยเฉพาะ^{๑๕} ควรทำตนให้มีประโยชน์ มีคุณค่า สร้างความดี ยามมีชีวิตอยู่และอยู่ด้วยสติปัญญา เมื่อยามใกล้จากไป ก็ให้ทำตนให้สงบ ไม่หวาดหวั่นกลัวต่อความตาย หัดพิจารณาอยู่เนือง ๆ โดยไม่ประมาณว่า ไม่มีใครที่จะรู้ล่วงหน้าว่า ตนจะตายจากไปเมื่อใด จึงต้องเพียรกระทำความดี ขจัดกิเลสทั้งหลายที่ครอบงำ และควรตั้งเป้าหมายของชีวิตไว้เพื่อในภพนี้หรือภพหน้า

๒.๑.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชีวิต

กิตติกร นิลมานัด^{๑๖} ใช้แบบการวิจัยแบบเชิงสำรวจ ศึกษาเรื่องปรากฏการณ์การเตรียมตัวสำหรับความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยเอดส์ โดยศึกษาในผู้ป่วยเอดส์ในระยะสุดท้ายจำนวน ๓ ราย ผลการศึกษาพบว่า นอกจากการยอมรับต่อความตายที่จะเกิดขึ้นแล้วผู้ให้ข้อมูลยังคงปฏิบัติตอบสนองต่อความตายและภาวะใกล้ตายอื่น ได้แก่ ท้อแท้ สูญเสีย รู้สึกผิด และกลัว ผู้ให้ข้อมูลมีความคาดหวังเกี่ยวกับชีวิตและความตาย คือ ขอไม่ทุกข์ทรมาน และขออยู่ท่ามกลางบุคคลที่รัก โดยมีเป้าหมายของการมีชีวิต ณ ปัจจุบันเพื่อบุคคลที่รัก ผู้ให้ข้อมูลมีการเตรียมตัวสำหรับความตายทั้งทางร่างกาย จิตใจ สังคม และวิญญาณ การเข้าใจถึงกระบวนการคิด และวิธีการเตรียมตายของผู้ป่วยในภาวะใกล้ตาย จะช่วยให้พยาบาลวางแผนการให้พยาบาลแก่ผู้ป่วยที่อยู่ในระยะสุดท้ายหรือใกล้ตาย ให้มีการเตรียมตัวสำหรับความตายและสามารถเผชิญกับความตาย และภาวะใกล้ตายได้อย่างเหมาะสม

ประพัฒน์พงศ์ สุคนธ์^{๑๗} ได้ศึกษา การยกเว้นความผิดในการทำให้อุบัติตายด้วยความสงสาร โดยเป็นการศึกษาแบบวิจัยเชิงเอกสาร Documentary Research กล่าวถึง การกระทำของแพทย์ด้วยความเมตตาสงสาร ในการที่จะยุติความทุกข์ทรมานของผู้ป่วย ด้วยการกระทำให้อุบัติตายลงก่อนเวลาอันสมควร หรือเป็นที่รู้จักกันดีในความหมายของ “Euthanasia” โดยแพทย์จะใช้วิธีการยุติการใช้เครื่องอุปกรณ์ช่วยชีวิต การให้ยาพิษ หรืองดเว้น ไม่ให้อาหาร น้ำ และยาที่เป็น แก่ผู้ป่วยหมดหวัง ซึ่งการกระทำดังกล่าวของแพทย์ต้องอยู่ในภาวะที่เสี่ยงต่อ

^{๑๕} พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, พระพุทธศาสนากับการดูแลรักษาสุขภาพแบบองค์รวม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖.

^{๑๖} กิตติกร นิลมานัด, “ปรากฏการณ์การเตรียมตัวสำหรับความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยเอดส์ แนวคิดภูมิปัญญาตะวันออก”, วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๔๕), บทคัดย่อ.

^{๑๗} ประพัฒน์พงศ์ สุคนธ์, “การยกเว้นความผิดในการทำให้อุบัติตายด้วยความสงสาร”, วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้าบทคัดย่อ.

ความผิดทางกฎหมาย ทั้งในทางแพ่ง และทางอาญา ผู้วิจัยได้พิจารณาหาทางออกที่พอจะเป็นไปได้ โดยศึกษาหาวิธีทางตามแนวของต่างประเทศที่มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านนิติศาสตร์ และการแพทย์ได้ออกกฎหมายรองรับ “Euthanasia” บางประเทศ ที่เห็นว่า ไม่น่าจะก่อให้เกิดความเสียหายแก่สังคมโดยรวม ภายใต้งบเงื่อนไขที่กฎหมายได้กำหนดไว้ รวมทั้งการให้คำนิยามของคำว่า “ความตาย” ไว้ด้วย

ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย^{๑๔} ได้เสนอความในสารนิพนธ์ ปริญญาเอก ว่าหนึ่งในสังขธรรมแห่งชีวิตที่มนุษย์ทุกคนไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้คือความตาย แต่กลับเป็นสิ่งที่มนุษย์กลับปฏิเสธที่จะพูดถึงและเผชิญหน้าอย่างสง่างาม มนุษย์ในอดีตพยายามคิดค้นน้ำอมฤตเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้ได้ชีวิตอมตะ ยึดชีวิตผู้ที่กำลังจะตายด้วยพิธีกรรมหรือสวดอ้อนวอนต่อพลังอำนาจลึกลับตามความเชื่อของตน แม้มนุษย์เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการสมัยใหม่ จึงมีการคิดค้นพัฒนายาอายุวัฒนะต่างๆ เพื่อยับยั้งยึดเยื้อชีวิตมนุษย์ให้มีลมหายใจได้ยาวนานที่สุด ไม่ว่าการปัมหัวใจที่รุนแรงการฉีดยาหรือเจาะคอเพื่อให้ร่างกายที่เสื่อมสลายสามารถยืนหยัดต่อไปได้ โดยไม่คำนึงถึงความเจ็บปวด ศักดิ์ศรีและคุณภาพชีวิตอันครอบคลุมถึงมิติทางจิตวิญญาณ บุคคลเหล่านี้มีทัศนะว่า ความยืนยาวแห่งชีวิตเป็นสิ่งสำคัญจำเป็นต้องยึดถือและเหนี่ยวรั้งให้ได้ยาวนานที่สุดเพราะชีวิตมนุษย์มีการเกิดดับเพียงครั้งเดียว ความตายคือจุดจบแห่งชีวิต ดังนั้น บุคคลกลุ่มนี้จึงพยายามสรรหาทุกวิถีทางเพื่อต่อสู้และเอาชนะความตายอย่างไม่ย่อท้อการมีชีวิตที่ยาวนานมากขึ้น

^{๑๔} ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย, **บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์วารสาร**, ฉบับที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๑.

๒.๒ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับความตาย

๒.๒.๑ แนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับความตายด้านการแพทย์

พจนานุกรมศัพท์ทางการแพทย์ให้ความหมายว่า ความตาย คือ การสิ้นใจ แสดงออกโดยหัวใจหยุดเต้น และหยุดหายใจ

สทอร์ทและซันดีน (Stuart & Sundeen)^{๑๙} ให้ความหมายว่า ความตาย คือ การที่ชีวิตสิ้นสุดลง ซึ่งมีหลายคำจำกัดความ แต่ไม่ได้ระบุว่าจะใช้เกณฑ์ใดเป็นเอกฉันท์ในการตัดสินใจ แต่ละคำจำกัดความมีรายละเอียดดังนี้

ความตายของร่างกาย (Somatic death) คือ การหยุดทำหน้าที่ของอวัยวะเพื่อการดำรงชีวิต เช่น การเต้นของหัวใจและการหายใจ

ความตายของหัวใจ (Cardiac death) คือ การที่หัวใจหยุดเต้นจริง ๆ ทดสอบโดยใช้เครื่องตรวจคลื่นไฟฟ้าหัวใจ

ความตายของสมอง (Brain death) คือ การไม่สามารถรับรู้และตอบสนองต่อการกระตุ้น ไม่มีการเคลื่อนไหว หรือไม่หายใจ ไม่มีปฏิกิริยาสะท้อนกลับและคลื่นไฟฟ้าสมองเป็นเส้นตรง

ความตายทางคลินิก (Clinical death) คือ มีอาการแสดงออกของความตายปรากฏให้เห็น ตรวจสอบได้ทางร่างกายก่อนลงความเห็นว่า บุคคลนั้นถึงแก่ความตาย

ความตายทางชีวภาพ (Biological death) คือ การหยุดทำหน้าที่ของเซลล์ทั่วร่างกาย^{๒๐}

เมื่อศึกษาจากธรรมชาติชีวิตของมนุษย์ จึงทำให้ทราบว่าองค์ประกอบของมนุษย์คือ สสารเท่านั้น จิตหรือวิญญาณไม่มีอยู่จริงอย่างเป็นเอกเทศจากร่างกาย ความคิด อารมณ์ ความรู้สึก มีธรรมชาติที่เกิดจากสมองอันมีพื้นฐานเป็นสสารเท่านั้น แม้นักปรัชญาสสารนิยมบางคนไม่ได้ให้ความหมายของความตายโดยตรง แต่ก็กล่าวได้ว่า สสารที่ตนเองค้นพบและถือว่าเป็นความจริงนิรันดร์ที่ก่อกำเนิดและเป็นปลายทางของสรรพสิ่งในจักรวาล เมื่อชีวิตมนุษย์สิ้นสุดลงก็จะกลับคืนไปสู่สสารนั้น ๆ โดยเฉพาะพวกเขาจะตอมมิสต์เชื่อว่าเมื่อคนเราตายไปปรมาณูเหล่านี้จะ

^{๑๙} Stuart, G.W., and Sundeen, S.J. Principle and Practice of Psychiatric Nursing, (St. Louis: The C.V. Mosby Company, ๑๙๘๓), p. ๘๔.

^{๒๐} โรคนี ชัยพันธ์, “การรับรู้ชีวิตและความตายของบุคลากรองค์การสาธารณสุขประโยชน์ : กรณีศึกษาบุคลากรในมูลนิธิปอเต็กตึ๊ง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาชีวิตและความตาย, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๑-๖๘.

กระจัดกระจายออกไป ดังนั้นปัญหาเรื่องวิญญาณอมตะหรือชีวิตในชาติหน้าจึงเป็นสิ่งที่ไม่ต้องพูดถึงเลย

ความตายแบบสสารนิยม จึงหมายถึง การสิ้นสุดการทำงานของร่างกายและอวัยวะต่าง ๆ การให้ความหมายความตายทางการแพทย์^{๒๑} เป็นเครื่องช่วยสนับสนุนแนวคิดความตายแบบสสารนิยม ฉะนั้นจุดหมายสุดท้ายของทุกชีวิตคือความตาย อันไม่ได้มีคุณค่าและความหมายในตัวเอง เพราะความตายเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอย่างหนึ่งเท่านั้น โลกแห่งปรากฏการณ์ที่สัมผัสได้เท่านั้นที่เป็นจริง ภาวะของความตายคืออาการที่ปราศจากความรู้สึกใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นภาวะที่ว่างเปล่าจากการรับรู้ใด ๆ

ในทางการแพทย์เคยนิยามความตายว่า หมายถึงภาวะสิ้นสุดของสัญญาณชีพ ได้แก่ หัวใจหยุดเต้น การหยุดหายใจ แต่เมื่อมีเรื่องของการเปลี่ยนถ่ายอวัยวะ การนิยามว่า การตายเกิดขึ้นเมื่อร่างกายหยุดหายใจและหัวใจหยุดเต้นกลับกลายเป็นอุปสรรคที่ทำให้ทางการแพทย์ไม่สามารถนำอวัยวะของผู้ตายไปใช้ประโยชน์ได้ เกณฑ์ในการวินิจฉัยเรื่องความตายจึงเปลี่ยนมาใช้ว่า หมายถึง ภาวะสมองตาย (brain dead) ซึ่งในทางปฏิบัตินั้นสภาวะที่เรียกว่าสมองตาย หมายถึงตำแหน่งก้านสมองที่เป็นศูนย์กลางควบคุมการหายใจหยุดทำงาน ซึ่งจะมีผลให้ร่างกายหยุดการหายใจและร่างกายทั้งหมดก็จะตายในที่สุด

การตาย หมายถึง ภาวะสมองตาย สามารถทำให้ผู้ป่วยที่ถูกวินิจฉัยว่าสมองตายและประสงค์บริจาคอวัยวะให้กับผู้อื่นจะได้รับการหล่อเลี้ยงเพื่อให้อวัยวะที่ต้องการบริจาคยังคงมีชีวิตอยู่ชั่วคราว ไม่ว่าจะเป็นการใช้เครื่องช่วยหายใจก็ดี หรือการใช้ยาเพื่อกระตุ้นการทำงานของหัวใจก็ดี เพราะหากไม่ทำเช่นนั้นอวัยวะที่บริจาคก็จะไม่สามารถเป็นประโยชน์ต่อการเปลี่ยนถ่ายให้กับผู้อื่นได้ การนิยามความตายในทางการแพทย์ดังกล่าวแม้ว่าจะมีเจตนาเพื่อนำอวัยวะไปช่วยเหลือผู้อื่นให้มีชีวิตรอด ทว่าในทางปฏิบัติกลับทำได้ไม่ง่ายนัก โดยเฉพาะการอธิบายให้ญาติของผู้ป่วย

^{๒๑} ความหมายของความตายในทางการแพทย์ปัจจุบัน หมายถึงการสิ้นสุดการทำงานของร่างกาย ได้แก่ หัวใจหยุดเต้น การหยุดหายใจ และการตายของสมองซึ่งกำหนดเกณฑ์การตรวจสอบเพื่อยืนยันในการพิจารณาโดยแพทย์สภา ซึ่งวินิจฉัยว่าบุคคลที่ตายต้องไม่มีการเคลื่อนไหวได้เอง ไม่มี Reflex ของแกนสมอง ไม่สามารถหายใจได้เอง สภาวะเหล่านี้จะต้องไม่มีการเปลี่ยนแปลงภายใน ๑๒ ชั่วโมงจึงจะถือได้ว่าสมองแล้ว จึงจะถือว่าบุคคลคนนั้นได้ตายแน่นอน, อ้างใน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. “การตายกับความตายในมุมมองจากศาสนาและวิทยาศาสตร์”, รวบรวมบทความจากการประชุมวิชาการ, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๔.

เข้าใจและยอมรับ เพราะเกณฑ์ในการวินิจฉัยเรื่องความตายในทางการแพทย์เป็นเรื่องของร่างกายทางชีวภาพ หรือเป็นเรื่องของความตายทางร่างกายล้วน ๆ^{๒๒}

ประเทศไทยยังไม่มีกฎหมายที่นิยามการตายที่ชัดเจน หน้าที่ที่จะวินิจฉัยว่าคนนั้นตายตั้งแต่เมื่อใดนั้นให้ถือหลักการวินิจฉัยของแพทย์^{๒๓} แม้แพทย์เองก็มีความยุ่งยากใจในการให้ค่านิยามเรื่องความตาย สาเหตุเนื่องมาจากความเจริญก้าวหน้าทางด้านการแพทย์นั่นเอง ซึ่งแต่เดิมนั้น การให้ค่านิยามเพียงแค่ว่า การหยุดทำงานอย่างถาวรของปอดหรือหัวใจเท่านั้น เมื่อทางการแพทย์ได้ผลิตเครื่องมือที่ใช้ในการช่วยในการหายใจได้ และใช้ยาต่าง ๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงานไปได้ ทำให้เกิดปัญหาว่าผู้ป่วยได้ตายตั้งแต่เมื่อใด เนื่องจากผู้ป่วยสามารถอยู่ได้ก็แต่เพียงเครื่องช่วยหายใจและใช้ยาต่าง ๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงานไปได้เท่านั้น ไม่อาจเป็นอยู่ได้ด้วยตนเองได้ มีสภาพไม่ต่างไปจากผัก ไม่สามารถหายใจเองได้ หัวใจเต้นเองไม่ได้ จึงได้เกิดการนิยามเรื่องความตายขึ้นมาเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงคือเรื่องสมองตาย เมื่อแพทย์วินิจฉัยโดยปฏิบัติตามประกาศเรื่องเกณฑ์วินิจฉัยเรื่องสมองตายแล้ว เมื่อผู้ป่วยนั้นเข้าหลักเรื่องสมองตายก็สามารถประกาศได้ว่าผู้ป่วยนั้นตายแล้ว

สรุป ความหมายของความตายโดยทั่ว ๆ ไป ทางทางการแพทย์ได้ว่า ความตายนั้น ไม่มีปฏิกิริยาสะท้อนกลับ สิ้นใจ สิ้นชีวิต ความไม่เป็นอยู่ต่อ ไม่เคลื่อนไหว หรือตอบสนองการกระทำใด ๆ การหยุดทำหน้าที่ของสมอง ระบบหัวใจ ระบบประสาทส่วนกลางหยุดหายใจ คลื่นไฟฟ้าสมองเป็นเส้นตรง อาการเหล่านี้ คือ การสิ้นชีวิต การตายของชีวิตมนุษย์

^{๒๒} Margaret Lock, On dying twice : cultural, technology and the determination of death. New medical technologies intersections of inquiry. (Margaret Lock, Allan Young and Alberto Cambrosio, editor, 2000), pp. 223 -242.

^{๒๓} มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, กฎหมายแพ่ง ๑ CIVIL LAW ๑ (ฉบับปรับปรุง) หน่วยที่ ๑-๘, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (นนทบุรี : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๒๕), หน้า ๘๓.

๒.๒.๒ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับความตายด้านจิตวิทยา

เคน^{๒๔} (Kanee : ๑๙๗๕) ได้ศึกษาการรับรู้ความตายของเด็ก ซึ่งมีองค์ประกอบที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

๑) การตระหนักถึงความตาย (realization) คือ การตระหนักถึงภาวะการสูญเสียชีวิต ความตายอาจเกิดขึ้นกับผู้ใดก็ได้และการตระหนักว่ามีบางสิ่งบางอย่างที่สามารถทำให้สิ่งมีชีวิตต้องตายหรือเป็นเหตุการณ์หนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในช่วงชีวิตคน

๒) การแยกจากกัน (Separation) เกี่ยวข้องกับสถานที่อยู่ของสิ่งที่ตายไปแล้วและพาดพิงไปถึงมิติของระยะทาง

๓) การไม่เคลื่อนไหว (Immobility) เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวของสิ่งที่ตายจำแนกเป็นการเคลื่อนไหวได้ทุกส่วนของร่างกายหรือเคลื่อนไหวได้บางส่วน หรือร่างกายทุกส่วนหยุดนิ่ง

๔) การเอาคืนไม่ได้ (Irrevocability) คือ ความตายเกิดขึ้นอย่างถาวรและไม่มีการเปลี่ยนแปลงกลับเหมือนเดิม หรือเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวแล้วเปลี่ยนแปลงกลับเหมือนเดิม

๕) การไม่ทำงานของร่างกาย (Dysfunctional) เป็นความคิดเกี่ยวกับการทำงานของร่างกายมากกว่าความรู้สึกรับรู้ของร่างกาย คนตายแล้วอวัยวะทุกส่วนหยุดทำงานซึ่งความหมายขององค์ประกอบนี้ คล้ายกับองค์ประกอบการเสื่อมสลายของการทำงานของร่างกาย (Cessation of biological functioning)

๖) การไม่มีความรู้สึก (Insensitivity) พิจารณาเกี่ยวกับการทำงานของประสาทรับความรู้สึกของสิ่งที่ตายและหน้าที่ของจิต เช่น ความฝัน ความรู้สึก ความคิด การได้ยิน มีความคิดว่าสิ่งที่ตายไม่มีความรู้สึกเลย หรือไม่มีความรู้สึกเพียงบางส่วน หรือมีความรู้สึกอย่างเต็มที่

๗) ลักษณะรูปร่าง (Appearance) เป็นความคิดว่าสิ่งที่ตายแล้วนั้นมองดูเหมือนกับอะไร เด็กมีความคิดว่าคนตายแล้วเหมือนหรือไม่เหมือนกับขณะมีชีวิต

เบคเคอร์ และคณะ^{๒๕} (Baker, et al.) ให้ความหมายของ ความตาย หมายถึง การสูญเสียลักษณะของการมีชีวิตโดยสิ้นเชิง ได้แก่ หยุดการเคลื่อนไหวของสิ่งที่ช่วยให้มีชีวิต สูญเสีย

^{๒๔} McIntire, M., Angle, C.R. & Struempfer, L.J., "The Concept of Death in Midwestern Children and Youth", (American Journal of Diseases of Children, Vol. 42, 1971), pp. 523 -527.

^{๒๕} Baker, B.A., Hannon, N, and Russell, N,A, *Death and Dying and Dying Individuals and Institutions*, (New York : John Wiley and Son, 1982), p. 339.

การควบคุมการทำงานของร่างกาย วิญญาณ ได้ออกจากร่างกายไปโดยไม่หวนกลับมาอีก สูญเสียการรู้สติ และความสามารถในการปฏิสัมพันธ์กับสังคม^{๒๖}

นักกี^{๒๗} (Nagy) ได้กล่าวสรุป การศึกษาการรับรู้ความตายของเด็กชาวฮังการีวัย ๓-๑๐ ปี มี ๔ องค์ประกอบ คือ ๑) ความตายเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวและค่อยเป็นค่อยไปอย่างช้าๆ สามารถเปลี่ยนกลับไปมาได้ระหว่างความตายเป็นคนที่จากไปมองไม่เห็นและความตายเป็นคนที่ไม่มีชีวิต ๔) ความตาย คือ การเสื่อมสลายของร่างกาย (death is the cessation of corporal life) กล่าวถึงการเสื่อมสลายของชีวิตจะพบในเด็กกลุ่มใด ซึ่งเริ่มเข้าใจถึงธรรมชาติของชีวิตแล้ว รู้ว่าทุกคนต้องเผชิญกับความตาย ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้

มีเลีย^{๒๘} ได้แบ่งความคิดเห็นของเด็กเกี่ยวกับความตายซึ่งอาศัยพื้นฐานการศึกษาของนักกี (Nagy) ได้เป็น ๙ ข้อ ดังนี้

๑. ความตายเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวหรือเป็นการสิ้นสุดของชีวิต
๒. ความตายเป็นคน ๆ หนึ่ง
๓. ความตาย คือ การสูญเสียคนใดคนหนึ่งไป
๔. ความตายเป็นสากล
๕. ความตายคือ การเสื่อมสลายของการทำงานของร่างกาย
๖. ความตายเกิดจากความก้าวร้าว
๗. ระดับของความตาย
๘. ชีวิตหลังความตาย
๙. ความวิตกกังวลเกี่ยวกับความตาย

ผลจากการศึกษา มีเลีย ได้สรุปว่า ความตายในเด็กแบ่งเป็น ๓ องค์ประกอบ คือ การสิ้นสุดของชีวิต การไม่ย้อนกลับและการเสื่อมสลายของร่างกาย

^{๒๖} Baker, B.A., Hannon, N, and Russell, N,A, *Death and Dying and Dying Individuals and Institutions*, (New York : John Wiley and Son, 1982), p. 339.

^{๒๗} Nagy,M., "The child's Theories Concerning Death", (The Journal of Genetic Psychology, Vol.173, 1948), pp. 3-27.

^{๒๘} Melear,J.D, "Children's Conception of Death", (Dissertation Abstract International, (Section B), Vol.33, 1972), p. 919.

ไชลเดอร์และวิมเมอร์^{๒๙} (Childers & Wimmer) ศึกษาเฉพาะด้านสาเหตุจินตนาการ และการสิ้นสุดของชีวิตหรือความตาย เพราะเห็นว่าการที่ผู้ใหญ่ปิดบังไม่ให้เด็กได้รู้เห็นต่อความตายนั้นถ่ายทอดให้เด็กเข้าใจว่า ความรู้สึกผิดของตนเป็นสาเหตุของความตาย การแปลผลผิดไปเช่นนั้นยิ่งทำให้เด็กรู้สึกผิดและมีความวิตกกังวลต่อการจากกันมากขึ้น ซึ่งไม่เฉพาะการจากกันเพราะความตายเท่านั้น

ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์จุดมุ่งหมายของชีวิตทำให้ทราบว่ามีองค์ประกอบ คือ จิต กับ กาย องค์ประกอบฝ่ายจิตเป็นสิ่งอมตะมีธรรมชาติไม่ตาย ทำหน้าที่เป็นตัวตนที่แท้จริงของมนุษย์ ส่วนฝ่ายกายดำรงอยู่ในโลกปรากฏการณ์เท่านั้น เมื่อชีวิตฝ่ายกายหยุดทำงานอย่างถาวรและตายลงในที่สุด วิญญาณจะแยกออกจากกาย ชีวิตฝ่ายวิญญาณจะดำเนินต่อไปเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อโลกปรากฏการณ์ สำหรับชาวคริสต์เรียกว่า “ชีวิตหลัง ความตาย” (Life after Death) เป็นชีวิตที่แท้จริง ความหมายของการมีชีวิตอยู่ในโลกปรากฏการณ์อยู่ที่การปฏิบัติในคำสอนที่ตนเชื่อว่าจะนำตนไปสู่พระเจ้า การแสวงหาสัจธรรม และศรัทธาต่อพระเจ้า เพราะเมื่อตายไปแล้ววิญญาณจะไปรวมเป็นเอกภาพเดียวกันกับสิ่งสูงสุด คือพระเจ้าความตายจึงมีจุดหมายอยู่ที่การนำวิญญาณไปสู่โลกหน้าที่สมบูรณ์อันเป็นภาวะเหนือวิสัยที่มนุษย์บนโลกนี้จะหยั่งถึงได้ ความตายเปรียบเสมือนด่านทดสอบให้มนุษย์ได้เห็นการกระทำที่ผ่านมาในโลกปรากฏการณ์ ด้วยความหวังว่าเมื่อความตายเกิดขึ้นกับตนแล้วตนจะได้รับสิ่งที่ประเสริฐปราศจากความทุกข์ทั้งปวง ศาสนาคริสต์ ถือว่าโลกแห่งปรากฏการณ์เป็นแดนเนรเทศเป็นสถานที่ทดลอง เป็นบ้านชั่วคราวเพียงเท่านั้น เพลิดเพลินว่าเป็นโลกแห่งเงา พรหมณ์เห็นว่าเป็นโลกแห่งมายา ความตายแสดงให้เห็นว่าโลกแห่งปรากฏการณ์ที่เราสัมผัสได้นี้ไม่มีแก่นสารความตายจึงมีความหมายเพื่อยืนยันความมีอยู่ของวิญญาณอมตะและชีวิตโลกหน้า^{๓๐}

ความตาย คือ ความตายในฐานะที่เป็นการแยกออกจากกันของวิญญาณ (soul) และ กาย (body) วิญญาณได้หลุดพ้นจากร่างกายที่เป็นเครื่องพินณาการ ความตายจึงเป็นจุดเปลี่ยนผ่าน จากสภาวะชีวิตแห่งโลกปรากฏการณ์ ไปสู่สภาวะชีวิตแห่งจิตวิญญาณ ความตายจึงเหมือนด่านประตูที่เปิดรับวิญญาณเข้าไป ความตายเป็นรหัสยธรรมลึกลับเนื่องจากปรากฏการณ์หลังความตายเป็นเรื่องที่ลึกลับ บุคคลที่หนึ่งคือผู้ตายเท่านั้นจะรู้ถึงภาวะนี้ ความหมายเชิงรหัสยธรรม

^{๒๙} Chiler, p. and Wimmer, M., “The Concept of Death in Early Childhood”, (Child Development, Vol. 42, 1971), pp. 1299 - 1301.

^{๓๐} สุวรรณ สถาอาพันธ์, “ชีวิตและความตายตามคติคริสต์ศาสนา”, ในมุมมองเรื่องความตายและภาวะใกล้ตาย, (กรุงเทพมหานคร : บ.เคล็ดไทยจำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๘.

ลึกกลับนี้เป็นภาวะที่อยู่นอกเหนือธรรมชาติและประสบการณ์เกินกว่าที่จะหาคำตอบที่สมบูรณ์โดยคนธรรมดาได้ ดังนั้นภาวะเชิงอรรถภาพล้าลึกผู้ที่ให้คำตอบที่แท้จริงได้จะต้องมีความเป็นอรรถภาพเช่นเดียวกันก็คือพระเจ้านั่นเอง

สรุปได้ว่า จากพฤติกรรมในระยะต่างๆ ดังกล่าวว่า การที่ผู้ป่วยยอมรับความตายหรือไม่นั้น ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับ การเตรียมตัวและการช่วยเหลือด้านจิตใจของผู้ป่วยและครอบครัว ซึ่งผู้ให้การดูแลจะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการช่วยให้ผู้ป่วยสามารถผ่านพ้นระยะต่าง ๆ อันเป็นวิกฤติการณ์ของชีวิต จนกระทั่งให้ผู้ป่วยตายด้วยความสงบ

๒.๒.๓ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับความตายด้านศาสนา

ความตาย เป็นคำที่มาจากศัพท์ภาษาบาลีหลายคำด้วยกัน แต่ที่เราจะได้ยินได้ฟังกันอยู่เป็นประจำ ก็คือคำว่า มรณะ ซึ่งประกอบด้วย มร ธาตุ แปลว่า ตาย ลง ยุ บัจจัย แปลง ยุ เป็น อณ ลำเจียรูปเป็น **มรณ** แปลว่า ความตาย นอกจากนี้ ยังมีคำที่บ่งถึงความตายอื่นอีก เช่น **กาลกิรียา** แปลว่า การทำกาละ^{๓๑} **ปลย** แปลว่า ความตาย **มจจุ** แปลว่า ความตาย^{๓๒} **อจจุย** แปลว่า ความล่วงไป **นิธน** แปลว่า ความตาย^{๓๓} **นาส** แปลว่า ความพินาศ **กาล** แปลว่า ความตาย, ทำที่สุดแห่งอัตภาพ^{๓๔} **อนต** แปลว่า ความตายที่เป็นไป **จวน** แปลว่า การเคลื่อนไป

ในคัมภีร์ต่างๆ ได้ให้ความหมายของความตายไว้ดังนี้

๑. ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรค และคัมภีร์วิภังค์ ได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า “ความตาย หมายถึง ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือ มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ์ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ”^{๓๕} นอกจากนี้ในคัมภีร์อื่น ๆ เช่น คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค คัมภีร์มัชฌิม

^{๓๑} วิ.ม.(บาลี)๔/๑๖๔/๑๗๐, (ไทย) ๔/๑๖๔/๒๔๖ ดังคำว่า กาลกิรียา วา ภวิสฺสตี (ภิกษุใช้) จักถึงมรณภาพ.

^{๓๒} พุ.ธ.(บาลี)๒๕/๒๑/๑๙, (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑ ดังคำว่า ปมาโท มจฺจุโน ปทํ ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย.

^{๓๓} พุ.อป.(บาลี)๓๓/๑๕๙/๓๑๖, (ไทย) ๓๓/๑๕๙/๔๐๘ ดังคำว่า พระโคตมเถรี ก็ยังต้องเสด็จนิพพาน.

^{๓๔} วิ.ภิกขุณี.(บาลี)๓/๗๙๓/๗๗-๗๘, (ไทย)๓/๗๙๓/๑๒๘ ดังคำว่า โส พุราหฺมณเณ กาลํ กตฺวา อญฺญตรํ หัสฺสยํ อูปปชฺชติ. พราหมณ์นั้นตายแล้วไปบังเกิดในกำเนิดหงส์ตระกูลหนึ่ง.

^{๓๕} ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒/๔,๒๗/๕๓,อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๙๓/๑๖๔.

นิกาย มูลปณณาสก์ และคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทส ก็ได้ให้ความหมายของความตายไว้ในแนวเดียวกันนี้^{๓๖}

๒. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ให้ความหมายของความตายไว้ ๒ อย่าง คือ ๑) ความตาย หมายถึงการขาดไปแห่งชีวิตที่นับเนื่องในภพหนึ่ง^{๓๗} ๒) ความตาย หมายถึงความแตกแห่งขันธทั้งหลายในภพทั้งปวง หรือความก้าวไป (เคลื่อนไป) สู่ร่างอื่นแห่งสัตว์^{๓๘}

๓. ในคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ เช่น อรรถกถาแห่งทีฆนิกาย มหาวรรค และอรรถกถาแห่งขุททกนิกาย มหานิทเทส^{๓๙} ได้ให้ความหมายของคำที่บ่งถึงความตายจากความหมายของคำในข้อ ๑ อันเป็นการอธิบายเสริมเพื่อให้มีความชัดเจนดังนี้ คือ ๑) ความจุติของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ หมายถึงสภาพที่เป็นเอง ด้วยอำนาจการเคลื่อนจากภพเดิม ๒) ความเคลื่อนไป หมายถึงภาวะที่เป็นอาการ เป็นคำแสดงลักษณะ การเคลื่อนจากภาวะหนึ่งไปสู่ภาวะอีกอย่างหนึ่ง หรือการเคลื่อนจากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง ๓) ความทำลายไป หมายถึงความแตกแห่งขันธทั้งหลาย เป็นคำแสดง ความเกิดขึ้นและดับไปแห่งจุติขันธ ๔) ความหายไป หมายถึงความหายไป ความมอดม้วยของสัตว์ผู้ถึงความตาย เป็นคำแสดงภาวะของสิ่งทั่วโรธิปัจจัย^{๔๐} กระทบความแตกไปของจุติขันธที่แตกไปโดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่ง ๕) ความตายกล่าวคือมฤตยู หมายถึงมัจจุสมรณะ มิใช่หมายถึงความตายชั่วคราว ทั้งนี้หมายถึงสมุจเฉตมรณะเป็นต้น ๖) ความทำ กาละ หมายถึงการทำกาละคือตาย การกระทำสภาวะที่สิ้นสุดแห่งขันธ ๗) ความแตกแห่งขันธ หมายถึงความแตกแห่งขันธทั้งหลายที่แยกเป็นขันธหนึ่ง ขันธสี่ และขันธห้า^{๔๑} ๘) ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ หมายถึงมรณะ ซึ่งมุ่งถึงสมมติมรณะ ดังที่ชาวโลกมักพูดกันว่า นายติสสะตาย นายมุสสะตาย

^{๓๖} ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๙๐/๓๒๕, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๒๓/๑๑๙, พ.ม.(ไทย)๒๙/๔๑/๑๕๐.

^{๓๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๗/๒๕๐.

^{๓๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๑๙/๑๙๗.

^{๓๙} ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๙๐/๔๑๓, พ.ม.อ.(บาลี)๑/๔๑/๒๔๙.

^{๔๐} **วิโรธิปัจจัย** หมายถึงปัจจัยที่ตรงกันข้ามซึ่งสามารถทำให้รูปขันธเสื่อมสลายไปจนกระทั่งแตกดับไป ได้แก่ อุณหภูมิต่ำเย็นหรือที่ร้อนเกินไป หรือถูกสัตว์มีพิษขบกัด หรือโรคลมเสียดทวาร (ลมมีพิษเพียงดัง ศัสตรา)กำเริบ อาหารเป็นพิษเพราะปนเปื้อนเชื้อโรคจนเป็นเหตุให้รูปขันธแตกสลายลง (ส.ข.(บาลี) ๑๗/๗๙/๗๑, สงฺคห.ฎีกา -/๒/๖๙, วิชาวิน.ฎีกา -/๒/๑๖๖, มณิ. ฎีกา ๑/๒/๑๑๔, สงฺคหที. -/๒/๑๐.

^{๔๑} **ขันธหนึ่ง** หมายถึงภพของสัตว์ที่มีขันธหนึ่งคือรูปขันธ ได้แก่ อสัณณูปภพ, **ขันธสี่** หมายถึงภพของสัตว์ ที่มีขันธ ๔ คือ เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ได้แก่ สัณณูปภพ, **ขันธห้า** หมายถึง ภพของสัตว์ที่มีขันธ ๕ ได้แก่ กามภพและรูปภพ. อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๑๑๑/๖๒, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๓๔/๑๙๘-๒๒๐, พ.อ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕/๙๗.

๔. ในอรรถกถาแห่งคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ได้อธิบายความหมายของคำว่า ความแตกแห่งขันธเป็นต้นไว้ดังนี้ “เมื่อกล่าวโดยปรมาตม์ ขันธเท่า นั้นย่อมแตก ไม่มีสัตว์ใด ๆ ตาย แต่เมื่อขันธทั้งหลายแตก สัตว์ก็ย่อมตาย จึงมีโวหารว่า เมื่อขันธทั้งหลายแตกแล้ว สัตว์ก็ชื่อว่าตาย”^{๔๒}

๕. ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า “ความตาย หมายถึงการสิ้นใจ การสิ้นชีวิต การไม่เป็นอยู่ต่อไป การเคลื่อนไหวไม่ได้”^{๔๓}

๖. พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า ความตาย หมายถึงความสลายแห่งขันธ ความขาดชีวิตินทรีย์ หรือความเสื่อมกับความสลายแห่งธรรมต่าง ๆ^{๔๔}

จากความหมายต่างๆ ของความตายที่กล่าวมานั้น จึงเป็นอันสรุปได้ว่า ความตายที่ปรากฏในหลายคัมภีร์พร้อมกับอรรถกถาทั้งหมดล้วนแสดงถึงการทอดทิ้งร่างกายไว้ การขาดสิ้นชีวิตในภพหนึ่ง และความตายในที่นี้มุ่งถึงความตายของคนเท่านั้น

ความตายทางกายภาพ คือการสิ้นชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ทำให้ร่างกายแตกสลายไป ในพระไตรปิฎกได้ให้ความหมายของคำว่า ตาย ในลักษณะนี้ไว้คือ “ความจุติ ความเคลื่อนไหวไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือ มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์”^{๔๕} ในหมู่มสัตว์ นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้ เรียกว่ามรณะ”^{๔๖} เกณฑ์ตัดสิน คือ “เมื่อธรรม ๓ ประการ คือ (๑) อายุ (๒) ไข่อ่อน (๓) วิญญาณละกายนี้ไป กายนี้จึงถูกทอดทิ้ง นอนนิ่งเหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนา”^{๔๗} “สัตว์ผู้ตาย คือ ทำกาละ

^{๔๒} ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๒/๑๔-๑๕ ในที่นี้พึงทราบความแตกแห่งขันธทั้งหลายด้วยอำนาจจุติ การภพได้แก่ภพที่มีขันธสี่ ยกเว้นรูปขันธ พึงทราบการทอดทิ้งร่างกายด้วยอำนาจเอกโวการภพ ได้แก่ ภพที่มีขันธหนึ่ง คือ รูปขันธ พึงทราบการทอดทิ้งร่างกายด้วยอำนาจภพ ๒ ที่เหลือ เพราะร่างกายคือรูปกาย เกิดในภพทั้งสอง และเพราะขันธ ๔ ในหมู่เทวดามีชั้นจตุมหาราชเป็นต้นย่อมแตกเหมือนกัน แต่ไม่ทอดทิ้งอะไรไว้ ส่วนในหมู่มสัตว์มีมนุษย์เป็นต้น ย่อมมีการทอดทิ้งร่างไว้.

^{๔๓} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑), หน้า ๓๔๗.

^{๔๔} พระเทพเวที, (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับเติม แกไขปรับปรุง**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองวัฒนา, ๒๕๓๑), หน้า ๕๕.

^{๔๕} ชีวิตินทรีย์ หมายถึง อินทรีย์คือชีวิต (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๘.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๐/๓๒๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๙๐/๒๖๐.

^{๔๗} ส. ข. (ไทย) ๑๒/๔๕๖/๔๙๕, ส. ข. (บาลี) ๑๒/๔๕๖/๔๐๕

ไปแล้ว มีกายสังขาร วีสังขาร และจิตสังขาร ดับระงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีไฉน มีอินทรีย์แตกทำลาย”^{๔๘} ความตายหมายถึง “ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่ง”^{๔๙} ได้แก่ การสิ้นชีวิตของสัตว์โลกในภพหนึ่ง ๆ โดยปกติหมายถึงการสิ้นชีวิต ซึ่งกำหนดเอาชาติหนึ่งที่สมมติกันว่าเป็นคน เป็นสัตว์

พระพุทธเจ้าตรัสว่า โลกก็ดี เหตุให้เกิดโลกก็ดี ความดับสนิทแห่งโลกก็ดี ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งโลกก็ดี ตถาคตได้บัญญัติไว้ในร่างกายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง ที่ยังเป็น ๆ ที่มีสัญญาและใจ และตรัสว่า แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์โดยย่นย่ออุปาทานขันธ ^{๕๐} ก็เป็นทุกข์ ^{๕๑} พระพุทธพจน์นี้ ยืนยันถึงเรื่องความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความพลัดพรากจากของรัก การประสบกับสิ่งที่ไม่ปรารถนา ว่าเป็นความทุกข์ของมนุษย์โดยสรุปขันธ ๕ เป็นทุกข์ในพุทธปรัชญาเถรวาทมีท่าทีต่อความตายโดยมองความตาย ในฐานะเป็นสิ่งที่มืออยู่จริง ทำให้เห็นคุณค่าของความตาย ท่าทีต่อความตาย เมื่อความตายยังไม่มาถึงทำให้เกิดการเรียนรู้ชีวิต และเป็นเหตุให้มองเห็นคุณค่าของชีวิต ส่งผลต่อการกระทำต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์ ท่าทีต่อความตายเมื่อวาระสุดท้ายของชีวิต คือ ความตายจริงมาถึงก็จะสามารถเผชิญด้วยความมีสติและปัญญา ปราศจากความกลัวและเป็นเครื่องชี้วัดจุดต่อที่ปลายทางของชีวิตว่าจะดำเนินไปในทิศทางใดในสังสารวัฏ

ความตาย มักจะถูกบัญญัติขึ้นมาเพื่อใช้เรียกสภาพหรืออาการที่แสดงถึงความสิ้นสุดหรือดับลงของสิ่งต่าง ๆ เมื่อกล่าวเฉพาะมนุษย์ ครั้งใดที่ชีวิตของบุคคลได้สิ้นสุดลง คนทั่วไปก็เรียกว่า บุคคลนั้นถึงแก่ความตาย แต่ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา นอกจากความตายจะหมายถึง การที่ชีวิตของบุคคลสิ้นสุดลง โดยเรียกความตาย ในลักษณะนี้ว่า การขาดแห่ง

^{๔๘} ส. ข. (ไทย) ๑๒/๔๕๖/๔๙๕, ส. ข. (บาลี) ๑๒/๔๕๖/๔๐๕

^{๔๙} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^{๕๐} อุปาทานขันธ หมายถึง ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ขันธที่ประกอบด้วยอุปาทานได้แก่เบญจขันธ คือ รูป, เวทนา สัญญาสังขาร, วิญญาณที่ประกอบด้วยอาสวะ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๔๓๓.

^{๕๑} วิ. มหา. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑, วิ. มหา.(บาลี) ๔/๑๔/๒๑.

ชีวิตินทรีย์^{๕๒} มนุษย์เกิดและตายอยู่ตลอดเวลาขณิกมรณะและความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ แม้จะถือว่าเป็นความตายเหมือนกัน เนื่องจากมีสภาพที่แสดงถึงความดับลงเหมือนกัน แต่ก็มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันคือในขณะที่ขณิกมรณะเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แต่ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมนุษย์สิ้นสุดไปจากภพชาติเท่านั้น “สำหรับคนทั่วไปที่ยังไม่สามารถพัฒนาศักยภาพให้สูงเพียงพอที่จะประจักษ์ชัดในขณิกมรณะได้ แต่ยอมเข้าใจในความตายแบบความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ได้เป็นอย่างดี”^{๕๓} หรือความสิ้นชีวิตจากภพชาติแล้ว ความตายยังหมายรวมไปถึงความดับลงของรูปนาม หรือกายกับจิตในขณะหนึ่งด้วย เพราะชีวิตมนุษย์ซึ่งประกอบด้วยขันธ ๕ หรือกายกับจิตนี้แท้จริงมิได้สิ้นสุดหรือดับลงเฉพาะเมื่อสิ้นสุดลมหายใจเท่านั้น หากแต่เกิดดับสืบทอดกันอยู่ทุกขณะ “การดับลงในขณะหนึ่งๆ ของกายกับจิตนั้น พระพุทธศาสนาเรียกว่า ขณิกมรณะ”^{๕๔}

พระพุทธศาสนาได้อธิบายสาเหตุของความตายไว้ว่า คนที่ตายนั้นตายต่างกัน ในพระอภิธรรมมัตถกถาวิภาวินีฎีกาได้จำแนกสาเหตุของความตาย ๔ ประการ^{๕๕} คือ

- ๑) เพราะสิ้นอายุขัย
- ๒) เพราะสิ้นสุดแห่งกรรม
- ๓) เพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่าง คือสิ้นอายุและกรรม
- ๔) เพราะกรรมนั้นเข้าไปตัดรอน คือ ตายเพราะเหตุไม่ปกติคือ ถูกฆ่าตาย บ้าง ฆ่าตัวตาย บ้าง ความตายของวัยหนุ่มสาวที่เกิดจากอุบัติเหตุ เป็นต้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๖} ความหมายของความตาย พระพุทธโฆษาจารย์ได้จำแนกความตายไว้ ๔ อย่าง ดังนี้

- ๑) ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับอีกภพหนึ่งชื่อว่า มรณะ
- ๒) ความขาดแห่งวิภูฏะทุกข์ของพระอรหันต์ชื่อว่าสมุจเฉตมรณะ

^{๕๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล, ภาค ๒ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑.

^{๕๓} ณัฐยา วาสิน, “ความหมายของความตาย: การตีความตามพุทธปรัชญา” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗.

^{๕๔} อ้างแล้วเรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๕๕} อภิธรรมมัตถสังคหาลี และ อภิธรรมมัตถกถาวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙๗.

^{๕๖} วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

๘) แบ่งมรดกแก่ลูกหรือญาติด้วยความยุติธรรม

๙) เลือกสถานที่เผาศพ

พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ

สุวฑฺฒโน) ^{๕๙}กล่าวว่า ผู้ต้องการมีปัญญาจึงควรปฏิบัติตามคำแนะนำของปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา คือ หัดตายก่อนที่จะตายจริง หัดปล่อยใจจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองใจ พร้อมกับ การหัดตาย ก่อนที่จะถูกความตายมาบังคับให้เป็นไป โดยเริ่มจากการหัดอบรมความคิดสมมติว่า ตนเองในขณะนั้น ตายแล้ว เช่นเดียวกับผู้ที่ตายแล้วจริงๆทั้งหลาย คิดให้เห็นชัดในขณะนั้นว่า เมื่อ ตายแล้วตนจะมีสภาพอย่างไร ร่างที่เคยเคลื่อนไหวได้ก็จะหยุดนิ่ง อย่างว่าแต่จะลุกขึ้นไปเก็บ รวบรวมทรัพย์สินเงินทองที่อุตส่าห์สะสมไว้เพื่อนำไปด้วยเลย จะเขยิบให้พ้นแดดพ้นมดสักนิ้วเดียว ก็ทำไม่ได้ เมื่อมีผู้มายก

เมื่อพิจารณาตามความเป็นจริงเช่นนี้แล้ว พึงมีปัญญาขยายความนี้ให้ดี เพื่อให้เกิด ประโยชน์แก่ตนเองมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ หาความสมบูรณ์พูนสุขให้ชีวิตนี้ในขอบเขตถูกทำนอง คลองธรรม ผลแห่งกรรมทั้งในชาตินี้และชาติต่อ ๆ ไป ที่จะต้องเสวยจะได้ไม่เป็นผลร้ายไม่เป็นผล ของบาปกรรม และทรงแนะนำในส่วนสุดท้ายว่า การดับทุกข์ที่แท้จริง จะเกิดได้ด้วยการทำกิเลสให้ หมดจตเพียงอย่างเดียว

สรุปได้ว่า การเตรียมตัวตายด้านสังคม ซึ่งยังมีชีวิตเกี่ยวข้องกับอาศัยวัตถุและมีความสัมพันธ์กับผู้อื่น ควรยึดถือเป็นข้อปฏิบัติ มี ๓ ประการ ที่เรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ ๓ ซึ่งได้แก่ ทาน คือการให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน ศีล คือการประพฤติดีงาม ไม่เบียดเบียนผู้อื่น และภาวนา คือ การพัฒนาจิตใจและปัญญาควรมีความเชื่อทางพระพุทธศาสนา คือ เชื่อในความมีอยู่จริงของ พระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์

^{๕๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, (เจริญ สุวฑฺฒโน), “ความตาย”, ใน *ความตายที่*
ท่านยังไม่รู้จัก, รวบรวมโดย ธรรมสภา, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑ - ๑๕.

๒.๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความตาย

ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย^{๖๐} ได้เสนอบทความในสารนิพนธ์ ปริญญาเอก ว่าหนึ่งในสังคมแห่งชีวิตที่มนุษย์ทุกคนไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้คือความตาย แต่กลับเป็นสิ่งที่มนุษย์กลับปฏิเสธที่จะพูดถึงและเผชิญหน้าอย่างสง่างาม มนุษย์ในอดีตพยายามคิดค้นน้ำอมฤตเชื่อว่า ศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้ได้ชีวิตอมตะ ยึดชีวิตผู้ที่กำลังจะตายด้วยพิธีกรรมหรือสวดอ้อนวอนต่อพลังอำนาจลึกลับ ตามความเชื่อของตน แม้มนุษย์เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการสมัยใหม่ จึงมีการคิดค้นพัฒนายาอายุวัฒนะต่าง ๆ เพื่อยับยั้งยึดเยื้อชีวิตมนุษย์ให้มีลมหายใจได้ยาวนานที่สุด ไม่ว่าจะการปั๊มหัวใจที่รุนแรงการฉีดยาหรือเจาะคอเพื่อให้ร่างกายที่เสื่อมสลายสามารถยืนหยัดต่อไปได้โดยไม่คำนึงถึง ความเจ็บปวด ศักดิ์ศรีและคุณภาพชีวิตอันครอบคลุมถึงมิติทางจิตวิญญาณ บุคคลเหล่านี้มีทัศนะว่า ความยืนยาวแห่งชีวิตเป็นสิ่งสำคัญจำเป็นต้องยึดถือและเหนี่ยวรั้งให้ได้ยาวนานที่สุดเพราะชีวิตมนุษย์มีการเกิดดับเพียงครั้งเดียว ความตายคือจุดจบแห่งชีวิต ดังนั้นบุคคลกลุ่มนี้จึงพยายามสรรหาทุกวิถีทางเพื่อต่อสู้และเอาชนะความตายอย่างไม่ย่อท้อการมีชีวิตที่ยาวนานมากขึ้นภายใต้การประคับประคอง ของอุปกรณ์ทางการแพทย์ โดยที่ไม่สามารถนึกคิดและกระทำกิจกรรมใด ๆ ได้เยี่ยมมนุษย์ปกติที่เรียกกันว่า เจ้าชายนิทรา เป็นสิ่งที่ดีกว่าการหมดลมหายใจ การชะลอความตายให้ได้ยืนยาว ภายใต้ความตายที่ร่างกาย ต้องถูกหล่อหุ้มด้วยเครื่องช่วยหายใจ ท่อให้อาหาร ยาระงับความเจ็บปวด โดยปราศจากสติสัมปชัญญะอันสมบูรณ์จัดเป็นความตายที่พึงปรารถนาด้วยแนวคิดเหล่านี้ ผู้คนสมัยใหม่จึงต้องสิ้นเปลืองทรัพย์สินสมบัติจำนวนมาก เพื่อพยุงชีวิตบุคคลที่รักให้ดำรงอยู่ได้ยาวนานที่สุด

พระมหาวันชัย ธมฺมชโย^{๖๑} (ช่วงลำโรง) ได้ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความตาย ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ผลการศึกษาพบว่า ความตายปรากฏแก่ทุกชีวิตไม่เลือกเวลา หรือสถานที่ เมื่อเข้าใจในความตาย ก็ควรดำรงอยู่ในความไม่ประมาท ขวนขวายทำกิจที่ควรทำ คุกหัสติไม่พึงประมาทในชีวิต รีบเร่งทำความดีต่าง ๆ ก่อนความตายมาเยือน บรรพชิตก็ไม่พึงประมาทในชีวิต รีบเร่งทำความเพียรเพื่อให้บรรลุถึงความสิ้นกิเลส คือการเข้าถึงพระนิพพาน แนวคิดและวิถีปฏิบัติต่อความตายของพุทธทาสภิกขุเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

^{๖๐} ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย, **บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์วารสาร**, ฉบับที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๑.

^{๖๑} พระมหาวันชัย ธมฺมชโย (ช่วงลำโรง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความตาย ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔ - ๑๑๖.

ธรรมชาติก็คือธรรม การปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมก็คือการทำทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นไปตามหลักแห่งธรรมชาติ พุทธศาสนิกชนมีแนวคิดพื้นฐานที่ความประหัด ใ้สอยสิ่งของเท่าที่จำเป็น ไม่ทำลายธรรมชาติ รักษาตัวเท่าที่จำเป็น ไม่ต้องหอบสังขารหนีความตาย ใช้เหตุการณ์ในชีวิตจริงคือการเจ็บป่วยในแต่ละครั้งเป็นการเรียนรู้ เพื่อให้เข้าใจธรรมชาติ และอยู่กับธรรมชาติอย่างมีความสุข คำสอนเรื่องความตายของท่านพุทธทาสมโิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างกว้างขวาง แพทย์ยอมรับในสิทธิของผู้ป่วยมากขึ้น และทำให้มีการศึกษาเรื่องความตายอย่างกว้างขวาง

เดนตัน และวินเซนบาคเกอร์^{๖๒} (Denton & Winsenbaker) ได้อธิบายถึงประสบการณ์เกี่ยวกับความตายในการศึกษาของเขาไว้ว่า เป็นประสบการณ์ที่ตนเองต้องเผชิญกับความตายหรือความตายที่เกิดขึ้นกับผู้อื่น เป็นวัตถุวิสัย (Objective) หรืออัตวิสัย (Subjective) คือความตายที่สามารถเห็นได้ เกิดขึ้นจริง กับความตายที่มองไม่เห็น เช่น ความตายในความคิดคำนึง เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับตัวเราเองหรือไม่เกี่ยวข้องกับตัวเรา เช่น การตายของญาติ เพื่อน หรือคนที่คุ้นเคยหรือการตายของคนแปลกหน้า เป็นสิ่งที่สามารถอธิบายได้หรือไม่ได้ เช่น สาเหตุของการตายที่มีเหตุผลอธิบายและเข้าใจได้ กับสาเหตุการตายที่ไม่สามารถเข้าใจได้ และเป็นการตายที่เกิดขึ้นทันทีทันใด หรือการตายที่ใช้ระยะเวลาและรู้กำหนดเวลาตาย หรือไม่รู้กำหนดเวลาตาย

๒.๓ แนวคิดทฤษฎีด้านไตรลักษณ์

๒.๓.๑ ความหมายของไตรลักษณ์ หลักไตรลักษณ์เป็นอีกคำสอนหนึ่งในทางพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเป็นหลักการที่มีความเป็นสากล ด้วยเหตุว่าหลักไตรลักษณ์เป็นการกล่าวถึงกฎเกณฑ์ธรรมดาสามัญหรือทั่วไปอันเป็นความจริงที่ไม่มีใครสามารถปฏิเสธได้ ซึ่งหลักการนี้เป็นการวางจุดยืนหรือท่าทีต่อโลกของพระพุทธศาสนาว่าสรรพสิ่งล้วนตกอยู่ในสภาพอันเดียวกัน ดังมีรายละเอียดที่จะได้กล่าวถึง ดังนี้

คำว่า “**ไตรลักษณ์**” ประกอบขึ้นด้วยคำ ๒ คำคือ ไตร และลักษณ์ คำว่า ไตร แปลว่า สาม คำว่า ลักษณ์ แปลว่า เครื่องหมาย, ลักษณะ รวมกันเข้าเป็น “**ไตรลักษณ์**” แปลว่า เครื่องหมายหรือลักษณะสามประการ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “**สามัญลักษณ์**” แปลว่า ลักษณะที่เหมือนกันหรือที่เสมอกันของสิ่งทั้งปวง^{๖๓}

^{๖๒} Denton, John A, and Winsenbaker, “Death Experience and Dead Anxiety Among Nurses and Nursing Students”, (Nursing Research, Vol. 62, 1977), pp. 61 – 64.

^{๖๓} จิตตวนุโณ ภิกขุ (พิจิตร), **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑.

ตามพจนานุกรม palienglish dictionary ของสมาคมบาลีปกรณ์ (PTS) คำว่า ทุกขะ มาจากคำอุปสรรคว่า ทุ + ก หรือ ข ซึ่งมาจากคำว่า ขม แปลว่า ทน(to last) ซึ่งแปลว่า สภาพที่ทนได้ยาก หมายถึง สิ่งทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นมาแล้ว ไม่สามารถจะดำรงคงที่อยู่ตามสภาพเดิม ได้ตลอดกาล เพราะสิ่งทั้งหลายต้องเปลี่ยนแปลง สิ่งทั้งหลายจึงทนอยู่ตามสภาพเดิมได้ยาก ซึ่งเรียกว่าทุกข์ อันเป็นผลมานิจจัง ^{๖๔}

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความ เป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน ^{๖๕}

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะสาม ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน (อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา) ^{๖๖}

สามัญลักษณะ ลักษณะที่เสมอกันแก่ สังขารทั้งปวง ได้แก่

๑. อนิจจตา ความเป็นของ ไม่เที่ยง
๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่ไม่ได้
๓. อนัตตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตนแสดงความเป็นตามบาลี ดังนี้

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

สพฺเพ มฺม อนตฺตา ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า ไตรลักษณ์ ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็น กฎธรรมดา จึงเรียกว่า ธรรมนิยาม ดังพระดำรัสว่า

ตถาคฺค (พระพุทฺธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงอยู่เป็น ธรรมฐิติเป็นธรรมนิยามว่า

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ^{๖๗}

^{๖๔} Rhys Davids, William T.W. Pali English Dictionary, (Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, 1989), p. 324.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑.

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๖.

^{๖๗} ส.ช. ๑๗/๑๒๗-๑๒/๘๒/๘๔.

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นหลัก เปิดเผยแจ่มแจ้ง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๖๘}

จากที่ได้กล่าวมาพอสรุปได้ว่ากฎไตรลักษณ์เป็นกฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัว เป็นกฎธรรมดาสามัญที่มีอยู่ในธรรมชาติ และสรรพสิ่งที่อยู่ในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ สรรพสิ่งล้วนตกอยู่สภาวะของหลักการนี้ด้วยเหตุว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแสส่วนประกอบแต่ละอย่าง ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ะอย่างไม่มีตัวตนของมันเอง มีการเกิดดับสืบต่อกันไป ไม่เที่ยง ไม่คงที่

๒.๓.๒ ลักษณะของไตรลักษณ์

๑. ความหมายของอนิจจัง หรือ อนิจจังลักษณะ คำว่าอนิจจังได้มีปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ให้คำนิยามไว้หลายนัยซึ่งสามารถนำมาจำแนกและประมวลเป็นความหมายได้ดังนี้

อนิจจุ แปลว่า ความไม่เที่ยง ความไม่ถาวรของสิ่งทั้งหลาย^{๖๙}

อนิจจัง หมายถึง ความไม่เที่ยง,ไม่แน่นอน,เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ^{๗๐}

อนิจจังลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนิจจะ,ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ได้แก่

๑. เป็นไปโดยการเกิดขึ้นและสลายไป คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี

๒. เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ

๓. เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ

๔. แย้งต่อความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว

จากความหมายของอนิจจังที่ได้ยกมาพอสรุปความได้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องมีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไป

^{๖๘} อภ.ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

^{๖๙} พระอุตรคณธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และ รศ.ดร.จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรมบาลี-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๔๐๒.

^{๗๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๒๖.

ตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ดังนั้นจึงเป็นการแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์ของสิ่งทั้งหลายที่จะต้องมีความเป็นอยู่ที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน

๒. ความหมายของทุกข์ตา หรือ ทุกขลักษณะ โดยทั่วไปเมื่อเราได้ยินคำว่าทุกข์ คำนี้มักจะสื่อความหมายไปในทางที่ไม่ดี ไม่ปลอดภัยและโดยมากทุกคนก็ไม่ชอบที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับทุกข์ แต่อย่างไรก็ตามทุกคนล้วนต้องตกอยู่ในภาวะนี้ทั้งสิ้น ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาได้อธิบายถึงความหมายของทุกข์ไว้ซึ่งนำมากล่าว ดังนี้

คำว่า “ทุกข์” ๑. สภาพที่ทนได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวเอง ๒. สภาพที่ทนได้ยาก ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายคือทุกข์กาย (โทมนัสคือไม่สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือ ทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ^{๗๑}

คำว่า “ทุกขลักษณะ” คือ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่แสดงให้เห็นเป็นทุกข์ คือ ๑. ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ๒. ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ๓. เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ๔. แฝงต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข

ขอบเขตและประเภทของทุกข์ ในทางพระพุทธศาสนาคำว่าทุกข์มีความหมายครอบคลุม และกว้างขวางเป็นอย่างมากซึ่งในที่นี้ขอกล่าวเพิ่มเติมจากที่ได้กล่าวมาข้างต้นอีก ๒ ประการ เพื่อให้การศึกษาเรื่องของทุกข์มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ดังนี้คือ

ก. ทุกข์ในไตรลักษณ์ กับทุกข์ในอริยสัจ ๔ “ทุกข์” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด คือ ในเวทนา (เวทนา ๓ คือ ทุกข์ สุข อทุกขมสุข หรืออุเบกขา เวทนา ๕ คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า ทุกขเวทนา ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา) เรียกเต็มว่า ทุกขลักษณะ และในอริยสัจ ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า ทุกขอริยสัจ ทุกข์ ในหมวดธรรมทั้งสามนั้นมีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากันเป็นบางแง่บางส่วน หรือเป็นผลสืบต่อกัน ดังนี้

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ ทุกขลักษณะ หรือ ทุกขตา ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัวคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดังได้อธิบายมาแล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะ

^{๗๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๙๙.

ของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) กิเลสขอบเขตเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกข (ยถนิจุจํ ตํ ทุกฺขํ)

ทุกข ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกขที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า ทุกขเวทนา หรือ ความรู้สึกทุกข ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกขในไตรลักษณ์ หรือ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกขในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดข้องของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลายเป็นไปในระดับหนึ่งหรือในอัตราส่วนหนึ่งโดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขาดังได้อธิบายมาแล้วในข้อความบางตอนข้างต้น ทุกขเวทนานี้ก็เป็นทุกขตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่น ๆ ทุกอย่างไม่ว่าจะเป็น สุขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา ก็ตามหมายความว่า เวทนาทุกอย่าง จะเป็นทุกขเวทนาจก็ดี สุขเวทนาจก็ดี อทุกขมสุขเวทนาจก็ดี (ความรู้สึกไม่ ทุกขไม่สุขคือเฉย ๆ) หรืออุเบกขาเวทนา) ก็ได้ ล้วนเป็นทุกขในความหมายที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกขในอริยสัจ หรือ ทุกขอริยสัจ ก็คือ สภาวะที่เป็นทุกขในไตรลักษณ์นั่นเอง แต่จำกัดขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับชีวิต ขยายความว่าสังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดาของมัน โดยเป็นทุกขในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) ก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็นทุกขในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นคนขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเองถูกบีบคั้นโดยเป็นทุกขในไตรลักษณ์) พูดง่าย ๆ ว่าทุกขอริยสัจหมายเฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์หรืออุปาทานขันธ์เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ทุกขเฉพาะส่วนที่เป็นอนินทรีย์พัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ไม่รวมถึงทุกขที่เป็นอนินทรีย์พัทธ์ ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ซึ่งเป็นทุกขในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกขในอริยสัจ พึงสังเกตว่าทุกขอริยสัจเป็นทุกขใจในไตรลักษณ์ด้วย สมุทัย และมรรค ก็เป็นทุกขในไตรลักษณ์ด้วย แต่ไม่เป็นทุกขอริยสัจ

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกขในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลได้ ดังนี้

๑. เป็นอนินทรีย์พัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอนินทรีย์พัทธ์ ไม่ใช่ทุกขในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา)” หรือในข้อความว่า “สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข (ยถนิจุจํ ตํ ทุกฺขํ)” ซึ่งหมายถึงทุกขในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด

๒. เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกขที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของคน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกขสมุทัย คือเกิดจากตัณหา)

๓. เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปริณายก คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ ๑ อันได้แก่ ปริณายกอธิบายว่าปริณายกคือการ กำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจมนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัจ คือการทำความเข้าใจความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกข์ในอริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับกิจคือปริณายกเท่านั้น

๔. เน้นความหมายในแง่ที่ว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ (ทุกข์ขเวตถุทาย) ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย (อุทฺทพฺพปฏิบัติพินฺนฺ) ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์^{๗๒}

ประเภทของทุกข์ ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่เป็นทุกข์ในอริยสัจ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับตน เป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งที่ควรคำนึงเพื่อปลดปล่อยด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอย่างในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลักเพื่อให้เกิดความเข้าใจความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง ในที่นี้จะยกเอามาแสดงเฉพาะชุดสำคัญ ๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อย ๆ ดังนี้

ชุดที่ ๑ ทุกขตา ๓ หรือ ทุกข์ ๓ เป็นชุดสำคัญซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้เป็นหลักครอบคลุมความหมายทั้งหมดของทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ^{๗๓}

๑. ทุกขทุกขตา ทุกขทุกข์ ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ได้แก่ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนา นั่นเอง

๒. วิปริณามทุกขตา วิปริณมทุกข์ ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แผ่อยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกหรือทุกข์ในระดับหนึ่งหรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้นจึงเท่ากับเป็นทุกข์แผ่ หรือมีทุกข์ตามแผ่อยู่ด้วยตลอดเวลา ซึ่งจะกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์ เพราะความไม่จริงจัง ไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา ก็คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่งหรืออัตราส่วนหนึ่ง)

๓. สงฺขารทุกขตา หรือ สงฺขารทุกข์ ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมดเป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุกข์ข้อที่สามนี้คลุมความทุกข์ในไตรลักษณ์

^{๗๒} วิสุทฺธิ. ๓/๒๑๐.

^{๗๓} ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๒๙.

ชุดที่ ๒ ทุกข์ ๑๒ เป็นชุดเพื่ออธิบายความสำหรับแสดงความหมายของทุกข์ใน
อริยสัจ ๔ มีดังนี้^{๗๔}

๑. ชาติ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่าง ๆ อเนกประการ ท่าน
แบ่งชอยออกเป็น

ก. คัพภิกขันติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบ
อึดอัด มีดื้ออึด แออัดด้วยสิ่งที่น่ารังเกียจ ดุจนอนในของเน่าหรือในน้ำคร่ำ

ข. คัพภปริหรณมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์มาดาจะขยับเขยื้อน
เคลื่อนไหว ลูกนั่งเดินวิ่งง่วงหรือเบากินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบต่อเด็กใน
ครรภ์ทั้งสิ้น

ค. คัพภวิบัติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิบัติของครรภ์ เช่น ท้องนอกมดลูก เด็กตาย
ในครรภ์ ต้องผ่าตัดออก เป็นต้น

ง. วิชายนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้งกระแทกพลิกหัน ทั้งถูกกดถูก
บีบถูกอัดกว่าจะผ่านช่องอันแสนแคบออกมาได้เจ็บปวดแสนสาหัส

จ. พหิณิกขมนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอกเด็กแรกคลอดมีร่างกายและ
ผิวดำเยียดอ่อนดั่งผลใหม่ถูกสัมผัสสัมผัสจึงต้องล้างแสนเจ็บ

ฉ. อัตตูปัฏกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตายบ้าง ประพฤติวัตร
บาปเพ็ญตบะทรมานตนบ้าง โกรธเคืองเขา และไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น

ช. ปรุปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็น
ต้น

๒. ขรา ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแออินทรีย์ คือ ตา หู จมูก และ
ลิ้น เป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่องผิวดำเหี่ยว แก่ล้าวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว
ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใส หนึ่งเหยี่ยววัย ความจำเลอะเลือนผลอไผล เสื่อมอำนาจและความเป็น
เสรีทั้งภายนอกและภายใน เกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก

๓. มรณะ ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็นนิมิตของบาปกรรม มีคนหรือ
ของรักก็ต้องพลัดพรากจากไปส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมี
จะทำอะไรจะแก้ไขอะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้

๔. โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ความเหงา เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น

^{๗๔} ที.ปา.๑๐/๒๙๔/๓๔๐.

๕. ปริทเวระความคร่ำครวญหรือรำไร ได้แก่บ่นเพื่อไปต่าง ๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น

๖. ทุกข์ ความทุกข์กายได้แก่เจ็บปวด เช่น กายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค เป็นต้น^{๗๕}

๗. โทมนัส ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดรวดราวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิน เชือดตัวเอง กินยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น

๘. อุปายาส ความคับแค้น หรือสิ้นหวัง ได้แก่ เปร้อร้อนทอดถอนใจ ในเมื่อความโศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น

๙. อัปปิยสัมปโยค การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบหรือชิงชัง เป็นต้น

๑๐. ปิยวิปโยค การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก และสูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น

๑๑. อจจิตาลาภ การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือ ปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง

๑๒. อุปาทานขันธ ขันธทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นทุกข์ของอุปาทานขันธทั้งห้า เมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวมยอดก็คือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

ชุดที่ ๓ ทุกข์ ๒ เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ ในแนวหนึ่งได้แก่^{๗๖}

๑. ปมิจฉันนทุกข์ ทุกข์ปิดบัง หรือทุกข์ซ่อนเร้น ไม่ปรากฏออกมาให้เห็นชัด ๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเร่าร้อนเพราะไฟระเคโทสะ เป็นต้น

๒. อัปมิจฉันนทุกข์ ทุกข์ไม่ปิดบังหรือทุกข์เปิดเผย เช่น ถูกหนามตำ ถูกเขี่ยน ถูกมีดฟัน เป็นต้น

ชุดที่ ๔ ทุกข์ ๒ เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ อีกแนวหนึ่งได้แก่^{๗๗}

๑. ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยปริยาย หรือทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ทุกข์ทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกขเวทนา

๒. นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยนิปริยาย หรือ ทุกข์โดยตรง ได้แก่ความรู้สึกทุกข์ที่เรียกว่าทุกขทุกข์ หรือทุกขเวทนา นั่นเอง

^{๗๕} วิสุทธิติ.ฎีกา.๓/๑๗๙.

^{๗๖} วิสุทธิติ.๓/๘๓-๘๔.

^{๗๗} วิสุทธิติ.๓/๘๓-๘๔.

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจุฬินิทเทส บางแห่งแสดงชื่อทุกข์ไว้อีกเป็นอันมาก มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้ข้างต้น และจัดเป็นกลุ่มได้ ดังนี้^{๗๘}

ก) ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภปริเทวทุกข์ โทมนัสสุปายาสทุกข์
ข) เนรยิกทุกข์ ตีรัจฉานโยนิกทุกข์ ปิตติวิสยิกทุกข์ มานุสสกทุกข์ (ทุกข์ของสัตว์นรก
ทุกข์ของสัตว์ตีรัจฉาน ทุกข์ของสัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)

ค) คัพโภกกันติมูลทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพภะฐิติมูลทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภะฐานมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการออกจากครรภ์) ชาติสสปราธะยยกทุกข์ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อัตตูปัฏกมทุกข์ (ทุกข์ที่ตัวทำแก้ตัว) ปฐักกมทุกข์ (ทุกข์จากคนอื่นทำให้)

ง) ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณาทุกข์

จ) โรคต่าง ๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม ๓๕ ชื่อ

ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๘ อย่างคือ เสมหะ ลม สมุฏฐานต่าง ๆ ประชุมกัน อุดแปรปรวน บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและจ้องจำ เป็นต้น และผลกรรม

ช) หนาว ร้อน หิว กระหาย อุจจาระ ปัสสาวะ ทุกข์จากสัมผัสแห่งเหลือบยงลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน

ซ) ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของบุตร ความตายของธิดา

ณ) ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียโคะ ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียด้วยศีล ความสูญเสียด้วยทิวา

ในมหาทุกข์กัณฑ์สูตร และจุฬทุกข์กัณฑ์สูตร^{๗๙} พระพุทธเจ้าตรัสถึงทุกข์ชั้น คือกองทุกข์ต่าง ๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่นมนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกข์ชั้น หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

ก) ความลำบากตรากตรำเดือนร้อน ตลอดจนกระทั่งการสูญเสียชีวิตเนื่องมาจากการประกอบภารงานหาเลี้ยงชีพ

ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว โภคะไม่สำเร็จผล

^{๗๘} พ.ม.๒๔/๒๓/๑๙.

^{๗๙} ม.ม.๑๒/๑๙๘/๑๖๙.

ค) แม้เมื่อโศกะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่ต้องคอย
อารักขาโศกะทรัพย์

ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียโศกะทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จผล เช่น ถูก
โจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น

จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้างระหว่างราชา
กับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับ
เพื่อน

ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน ๒ ฝ่าย ในสมรภูมิซึ่งต่างพากันล้ม
ตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัสเพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กันนั้น

ช) การทำสงครามฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่งและจากการต่อสู้กัน
ก็ต้องบาดเจ็บล้มตาย ได้รับความทุกข์เป็นอันมาก

ญ) การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่าง ๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น
แล้วถูกจับกุมลงโทษต่าง ๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง

ฎ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับความทุกข์ในอบาย
ทุกคติ วินิบาต นรก

๓. ความหมายของอนัตตตา หรือ อนัตตลักษณะ กฎเกณฑ์อันเป็นธรรมดาสามัญ
ในข้อที่สามตามหลักไตรลักษณ์เรียกว่าอนัตตตา ซึ่งข้อนี้ถือว่าเป็นการวางจุดยืนที่สำคัญอัน
เกี่ยวข้องกับแนวความคิดทางอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนาที่มีลักษณะปฏิบัติแนวความคิดที่มี
อยู่ในสมัยนั้น กล่าวคือ ทุกสิ่งมีลักษณะอันเดียวกันคือ ความเป็นอนัตตตา ซึ่งมีความหมายที่จะ
นำมากล่าวดังนี้

คำว่า “อนัตตตา” ความหมาย ลักษณะที่เป็นอนัตตตา ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของมิใช่
ตัวตนได้แก่^{๔๐}

๑) เป็นของสูญ คือ เป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย ๆ
ทั้งหลายว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่าง ๆ

๒) เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง

๓) ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของ
ใคร ๆ

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙,
หน้า ๓๖๖.

๔) เป็นสภาวะธรรมอันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่น ๆ

๕) โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา

คำว่า “อนัตตา” ความหมาย ไม่ใช่อัตตาไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน^{๔๑}

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็น อนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อसारกกุเฐน) ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือ ไม่มีแกน หมายความว่าไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า “โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีตัวตน (อตตสสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็นอาตมัน (อัตตา = ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิवासี) เป็นผู้สร้างหรือผู้สร้างสรรค์บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยงวลี) เพราะว่าสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาลเป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนั้น พระผู้พระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้งข้องขัดต่าง ๆ ดังนี้เป็นอาทิ)”^{๔๒} จะสังเกตเห็นว่าความหมายที่ว่าไม่มีสาระคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่าดลบันดาลไม่ได้ หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแกนจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้นย่อมฝืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้นยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นอย่างไร ๆ ก็ได้ตามปรารถนาแต่ตามความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนสิงอยู่ครองจึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่า ไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา

ความหมายของ อนัตตตา ว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (ออสวตฺตตนกฺกุเฐน = เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ)”^{๔๓} และอธิบายในทำนองว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนา โดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย ต่อสังขารทั้งหลายว่าสังขารที่เกิดขึ้นแล้ว

^{๔๑} ราชบัณฑิตสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊ค, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๒๕.

^{๔๒} วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐, ๒๗๖.

^{๔๓} วิสุทฺธิ.๓/๒๖๐, ๒๗๖.

จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้วชรา ที่ถึงชราแล้วจงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบโทรม ด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย^{๔๔} ดังมีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในชั้นอื่น ๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างรู
หนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้^{๔๕}

ความหมายของอนัตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่ สร้างสรรค์บันดาล^{๔๖} เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจ ได้ เช่น

อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้ามุง มีช่องว่างแวดล้อมย่อมเรียกกันว่าเป็น
เรือน ฉันท อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแวดล้อมย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวตน (รูป) ฉัน
นั้น^{๔๗}

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า “สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์
เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?” พระวชิราภิกษุณี ตอบว่า

นี่แะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ ?
นี่คือกองแห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อม
มีศัพท์เรียกว่า รถ ฉันท เมื่อฉันท์ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติ
เรียกว่า สัตว์ ฉันทนั้น แท้จริง ทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกข์ก็ตั้งอยู่เสื่อมสลายไป
นอกจากทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ^{๔๘}

พระเสลาภิกษุณี ตอบว่า

ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็
ดับ, เม็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาหว่านในนา อาศัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสอง
อย่างนี้ ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ฉันท ฉันทนั้นเหมือนกับประดาฉันท์ ธาตุทั้งหลาย และอายตนะทั้ง ๖
เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลายย่อมดับไป^{๔๙}

^{๔๔} วิสุทฺธิ. ๓/๒๔๗๖ - ๗.

^{๔๕} ส. ๗. ๑๗/๑๒๗, ๘๒.

^{๔๖} ส. ส. ๑๕/๕๕๑๑๙๗.

^{๔๗} พุ. เถวี. ๑๒/๓๔๖/๓๕๘.

^{๔๘} พุ. เถวี. ๑๕/๕๕๑/๑๙๗.

ข้างม้าเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวม ๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่ากองทัพ ตึกราม บ้านเรือนผู้คนและกิจการต่าง ๆ มากหลายชุมนุม ก็เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวมเข้าด้วยกันในท่าหนึ่ง เขาเรียกว่ากำปั้น หรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้วเมื่อแยกส่วนประกอบย่อย ๆ ออกไป ก็ไม่มีเช่นเดียวกันวิเคราะห์กระจายส่วนออกไปโดยลำดับจนหาตัวตนอะไรเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมายแสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่กล่าวถึงสัตว์หรือบุคคลเลย^{๘๙}

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรหันตศาสดาจารย์ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวดรวม ๔ นัย ดังนี้ คือ^{๙๐}

๑. สุญญโต เพราะเป็นสภาพว่างเปล่าคือ ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสาระ = สาระ คือตัวตน) หรือว่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้สิงอยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวผู้เสวยนอกเหนือจากกระบวนการแห่งองค์ประกอบทั้งหลายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยและนอกจากโดยสมมุติ พุดง่าย ๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา จาก ความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น

๒. อสฺสสมิกโต เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหาก ที่จะเป็นของครอบครอบสังขารธรรมทั้งหลายมันเป็นแต่เพียงกระบวนการเองล้วน ๆ เป็นไปโดยลำพังตามเหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นของใครจริงไม่เป็นตัวตนของใคร)

๓. อวสวตฺตนโต เพราะไม่เป็นในอำนาจ คือ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมันจะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างไร ๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่านอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า อนิสฺสรโต แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่หรือไม่เป็นใหญ่ในตัว คือ จะบงการหรือใช้อำนาจบังคับเขาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่า อากามการียโต แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือจะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของความเป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้เป็นอย่างไร ก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัยหรือต้องทำเหตุปัจจัยเอา หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใครเป็นใหญ่ คือใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตาม

^{๘๙} วิสุทธิ. ๓/๒๑๔-๕.

^{๙๐} วิสุทธิ. ๓/๒๔๗.

ปรารถนาไม่ได้มักขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นอำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้นแล้ว จะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งอย่าโหมมันโหมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลายไม่ได้ทั้งนั้น

๔. อตฺตปฏิกุเขปโต เพราะแย่งต่ออัตรา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตราอยู่ในตัวหมายความว่า ความเป็นกระบวนการ คือการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้นมิได้ เพราะถ้ามีก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนการที่เป็นที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นมีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก ๒ อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย ๔ ข้อต้นแล้ว แต่เห็นว่ามี ความสำคัญเป็นพิเศษควรนับเป็นข้อต่างหากไว้เพราะเป็นลักษณะของความเป็นกระบวนการ อันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนการออกไป จึงขอนำมาเพิ่มต่อไว้ด้วย คือ

๕. สุตฺตสงฺขารปฺปยุชฺโต หรือ สุตฺตธมฺมปฺปยุชฺโต เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้งหลาย ล้วนๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย รูปธรรมและ/หรือนามธรรมล้วน ๆ หรือ องค์สมุฏการโต เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่าง ๆ คือเกิดจากส่วนประกอบย่อย ๆ ทั้งหลายมา ประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนขึ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ไม่ได้ ไม่มีสัตว์ บุคคลตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น

๖. ยถาปจฺยวตฺติโต เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบทั้งหลายที่ ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้นต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวม ๆ ว่ากระบวนการนั้นเป็นไป ตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแกน ภายในหรือตัวการภายนอก ที่จะขวางหรือบงการบังคับมันได้

๒.๔ แนวคิดทฤษฎีชีวิตและความตายในไตรลักษณ์

๒.๔.๑ ชีวิตและความตายในอนิจจัง

ชีวิตและความตายในอนิจจัง คือ “เชื่อว่าเป็นอนิจจัง เป็นของสิ้นไป (ขยภฺรฐฺณ)”^{๙๑} หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่นเมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้รูปในขณะนี้ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นี้เอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนั้นเป็นต้น ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยกย่ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่ และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระคว่ำ ๆ หยาบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็ให้เห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อชอยลงมาอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่ง ๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่ง ๆ ช่วงปีหนึ่ง ๆ ช่วงฤดูหนึ่ง ๆ ช่วงเดือนหนึ่ง ๆ เป็นต้น ช่วงยามหนึ่ง ๆ ตลอดถึงชั่วเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุก ๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไปอย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถาอธิบายออกไปหลาย ๆ แง่ ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า “ที่เชื่อว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนิจฺจนตฺกิตฺตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจุดเริ่มและจุดจบ, อาทิสฺสนฺตฺตฺตาย)”^{๙๒} แต่คำอธิบายอย่างง่าย ๆ ที่ใช้บ่อยก็คือข้อความว่า “เชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มีแล้วก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวภฺรฐฺณ)”^{๙๓} บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้อีก เช่นว่า “เชื่อว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลายและกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีมาแล้ว ก็ไม่มี (อุปปาทฺวยนฺนฺนฺตฺตฺต)”

^{๙๑} พ.ป.ฎ. ๓๑/๗๙/๕๓.

^{๙๒} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๗.

^{๙๓} วิสุทฺธิ. ๓/๒๖๐.

ภา วา หุตฺวา อภาวโต วา)^{๙๔} แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่าง ๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วนก็คือการแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่าง คือ

๑. อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี

๒. วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ

๓. ตาวกालิกโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ

๔. นิจุจฺปฏฺเขปโต เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้นขัดกันอยู่เองในตัวเองกับความไม่เที่ยง^{๙๕} หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยงมันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

สรุปอนิจจัง เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป และเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด

๒.๔.๒ ชีวิตและความตายในทุกขตา

ในคัมภีร์ปฏิสัมมกาทมรรค ได้แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นของมีภัย (ภยฺยฐาน)”^{๙๖} ที่ว่า “มีภัย” นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือ น่ากลัว ก็ได้ทั้งนี้โดยเหตุผลว่าสังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยไปรังโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง ส่วนคัมภีร์ชั้นอรรถกถายาความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อย มีอยู่ ๒ นัย คือ “ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทวยปฺปิพฺพนฺฐาน)^{๙๗} หรืออุปฺปาทวยปฺปิพฺพน

^{๙๔} วิสุทฺธิ. ๓/๒๗๕.

^{๙๕} วิสุทฺธิ. ๓/๒๕๖.

^{๙๖} พ.ปฎ. ๓๑/๗๙/๕๓.

^{๙๗} วิสุทฺธิ. ๓/๒๖๐.

ตาย”^{๙๘} ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง^{๙๙} และ (เชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกข์ขวตฺตตาย)^{๑๐๐}

หรือทุกข์ขวตฺตโต”^{๑๐๑} คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์พูดให้ง่ายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึก บีบคั้นเป็นต้น ความหมายที่ท่านประมวลไว้ครบถ้วนที่สุดมี ๔ นัย คือ เป็นทุกข์ด้วยอรรถ ๔ อย่าง ดังนี้^{๑๐๒}

๑. อภินุสุมปติปิพนโต เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาด้วยความเกิดขึ้นความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย

๒. ทุกฺขมโต เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือ คงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยนแปลง จะต้องกลายเป็น จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความโทรมสลายนั้น

๓. ทุกฺขวตฺตโต เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่าง ๆ เช่น ทุกฺขเวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้นเป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ตา ทั้ง ๓ และแห่งสังสารทุกข์)^{๑๐๓}

๔. สุขปฏิกุเชปโต เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุข หรือกีดกันความสุขอยู่ในตัว หมายความว่าเมื่อพูดตามความจริงแท้ ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ๆ ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดตันขัดแย้งที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดตันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกฺขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดตันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลอดพ้นจากทุกข์นั้นก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์ คือบีบคั้นกดตันทำให้รู้สึก ขาด พว่อง กระหาย หิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนคลาย

^{๙๘} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๗.

^{๙๙} วิสุทฺธิ. ฎีกา . ๓/๔๖๒.

^{๑๐๐} วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๗.

^{๑๐๑} วิสุทฺธิ. ๓/๘๗.

^{๑๐๒} วิสุทฺธิ. ๓/๒๔๖.

^{๑๐๓} วิสุทฺธิ. ๓/๘๑.

ปลอดภัยจากทุกข์หรือความบีบกดตัน ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดดพอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุณหภูมิลดลง ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมากพอเกิดความทุกข์ ก็รู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทณารุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยก็ตามปกติ จะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเคย ๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป)

อนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ “ทุกข์” ซึ่งเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ไว้อย่างเดียวว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูมฺ) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจท่าน ได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจว่ามี ๔ อย่าง คือ มีความหมายว่าบีบคั้น (ปีฬฺ) มีความหมายว่า เป็นสังขตะ (สงฺขตฺ) มีความหมายว่า แผลเผา (สนฺตาปฺ) และมีความหมายว่า ผันแปร (วิปริณฺ) ^{๑๐๔} เห็นว่าความหมาย ๔ นัยนี้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอนำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดช่องซ้ำ คือ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๔ (ปีฬฺ และวิปริณฺ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก ๒ ข้อคือ

๑. สงฺขตฺ โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่าง ๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว

๒. สนฺตาปฺ โดยความหมายว่าแผลเผา คือ ในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แผดเผาให้ก่อร้อนไหม้ย่อยยับสลายไป และทั้งแผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เราร้อนระวนกระวายไปด้วย ^{๑๐๕}

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่น ๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กน้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างในมหาทุกข์ขันธสูตรและจุฬทุกข์ขันธสูตรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์ไว้โดยเฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะลงไป เช่น สังสารทุกข์ อปายทุกข์ วัฏฏมุลกทุกข์อาหารปริเยฐิทุกข์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เรื่องทุกข์นี้เราสามารถพรรณนาแสดงรายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของมนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิตโดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนานข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความมุ่งหมาย การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่าง ๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพคือตามที่เป็นจริง (ปริยญาภิ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้น ๆ อย่างถูกต้อง ด้วยการยอมรับรู้

^{๑๐๔} พ.ปฎิ.๓๑/๔๕/๒๘.

^{๑๐๕} วิสุทฺธิ.๓/๑๗๑.

หน้าที่ที่มีอยู่ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลี้ยงหนีอำพรางปิดตาหลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่ง ปลอบใจตนประดุจดังว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่ หรือตนเองหลีกหนีไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้าง ปมปัญหา เสริมทุกข์ให้นักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก และ เอาชนะอยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อโดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่ อาจเกิดขึ้นได้ ตั้งแต่อย่างชั่วครวญจนถึงโดยถาวร

จะเห็นได้ว่า เป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงแล้วก็ไม่ใช่ปลดปล่อยหรือ หนีทุกข์แต่อย่างใด แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขั้นหนึ่งหนึ่งของทุกข์เท่านั้นกล่าวคือ ความบีบ คั้นกดดันขัดแย้งที่ผ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่งเราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิด ความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เราเรียกว่าเป็นทุกข์ คือ รู้สึก ทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้นที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริงความเย็นไม่มี แต่มีความรู้สึกเย็นสภาวะที่เป็นพื้น ก็คือความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียง ความรู้สึก ซึ่งแท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินกว่าระดับนั้นแล้ว ก็หาความรู้สึกสบายไม่ได้โดยนัยนี้ ความสุขหรือพูดให้เต็มว่าความรู้สึกสุขคือสุขเวทณาก็เป็นทุกข์ ทั้งใน ความหมายว่าเป็นระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึกและในความหมายว่าเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความ บีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลายเป็นจะต้องผันแปร ต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะ นั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงได้ยั่งยืนตลอดไป

๒.๔.๓ ชีวิตและความตายในอนัตตา

ชีวิตและความตายในอนัตตา คือ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้น เมื่อ วิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวแม้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ดังที่เรียกว่าชื่อกันว่า อย่างนั้นอย่างนี้หรือไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการ (กรรมปวัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารธรรม ทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธ์ปวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มา ประชุมหรือประมวลกันเข้าและองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความ เสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่ กำหนดแยกว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสภาวะ เช่นนี้ มีสิ่งที่ควรกำหนด เป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการ คือ

- ๑) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้น ยืนตัวเป็นแก่นเป็นแกนอยู่
- ๒) สภาพที่ปรากฏนั้นเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น

๓) องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลาและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นเป็นกระบวนการ

๔) ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อย ๆ มากหลายก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกันระหว่างต่างกระบวนการด้วย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อย ๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่าง ๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องสำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการ โดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือ ไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้นไม่ว่าจะในความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ผืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัยสามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของตนได้หรือหมายความว่า เป็นตัวการภายนอก ที่สามารถสร้างสรรค์ดลบันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่ง ๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้นเช่นว่า คน ม้า แมว มด รถ บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสารสำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือ มันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่าง ๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ จะชี้ตัวลงไปไหนก็ไม่มี ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียงสมมุติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอย ๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการหรือองค์ประกอบใด ๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนการ หรือ กระบวนแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัยไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลอยนั้น ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็หาใช่เป็นความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้ผลสำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็น

ตัวตนต่างหากอยู่จริง ๆ ย่อมเป็นไปได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นขวางขึ้น กระแสอยู่ พาให้องค์ประกอบต่าง ๆ เรรวนไปหมดไม่เป็นกระบวนการ ยิ่งกว่านั้น ตัวตนชั้นนั้นก็ อาจจะขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่นจากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยด้วย แต่ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนการ จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากรูปเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลาย รวมอยู่ปัจจัยต่าง ๆ คำจุณห่อเลียงอำนาจ ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพราจากกันหรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไป เหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่งน้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่ชื่อน้ำแข็งหายไป เหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไหม้หมดแล้วเหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ชีวิตและความตายในอนัตตา ทศนะในพุทธศาสนาถือว่า ทุกสิ่งตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือมีลักษณะเป็นอนิจจัง คือ ไม่เที่ยง จึงเป็นทุกข์ มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ สิ่งใดที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาโดยไม่มีใครไปบังคับได้ จึงมีลักษณะเป็นอนัตตาคือไม่มีตัวตน โดยกฎของปฏิจจสมุปบาท พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธอนัตตา ซึ่งคนเข้าใจว่าสิ่งอยู่ในร่างกายมนุษย์ แต่พระองค์มิได้ทรงปฏิเสธการสืบต่อกระแสธารของสภาวะต่าง ๆ ที่เกิดติดต่อกัน และประกอบกันขึ้นเป็นชีวิตไม่ ชีวิตคือกระแสธารของสภาวะที่เกิดดับติดต่อกันมิได้ขาดระยะสภาวะแต่ละอันยอมอาศัยปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อนในขณะนั้นเป็นเหตุ สร้างสภาวะที่จะเกิดขึ้นในเวลาต่อมา ฉะนั้นการสืบของกระแสธารชีวิต จึงตั้งอยู่บนปัจจัยที่ติดต่อกันเป็นสายไข^{๑๐๖} พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน ถ้าเป็นตนก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และจะพึงได้ในสิ่งเหล่านี้ว่าจงเป็นอย่างนี้เกิดอย่าเป็นอย่างนั้นเลย สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ควรหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรานั้นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งอดีต ปัจจุบัน อนาคต ภายในหรือภายนอกหยาบหรือละเอียด เลวหรือดี โกล้หรือไกล ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของ

^{๑๐๖} สนั่น ไชยานุกูล, **ปรัชญาอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙),

เรา^{๑๐๗} ท่านพุทธทาสภิกขุให้ความเห็นเรื่องอนัตตาไว้ว่า ความจริงตัวเราไม่มี ที่มีก็คือเบญจขันธ์ หรือ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “กาย” กับ “จิต” เบญจขันธ์คือกาย กับจิต กลุ่มใดยังมีชีวิตอยู่ภายใน เบญจขันธ์กลุ่มนั้นก็มิใช่อาตม อันเป็นเหตุให้ยึดถือเองว่า เรา เราเป็นเรา ฉันเป็นฉัน เป็นต้น “เรา” หรือตัวตนจึงอาศัยมีอยู่ได้แต่เพียงในเบญจขันธ์ที่มีอุปาทานอยู่ภายในเท่านั้น^{๑๐๘} อันที่จริงแล้ว สังขารทั้งหลายคือนามรูปเป็นของใหม่ล้วน เปรียบเสมือนกระแสน้ำที่ไหลสม่่าเสมอเป็นสีเดียวกัน ตลอด ซึ่งมองดูจะเห็นเป็นอันเดียวกัน แต่ที่แท้กระแสน้ำตรงที่เราจับตาดูอยู่นั้น เปลี่ยนใหม่ไปเรื่อยๆ สังขารทั้งหลายบังเกิดขึ้นเดี๋ยวเดียวเดี๋ยวเดียวแล้วก็ดับไป เหมือนฟ้าแลบในอากาศ เกิดขึ้นแวบเดียวแล้ว หายไป

ทัศนคติในพุทธศาสนา กายกับจิต หรือนามรูปที่เรียกว่าคนมีลักษณะเป็น อนันตา “คน” เป็นชื่อที่สมมุติขึ้นมา โดยการรวมตัวของธรรมชาติ หลายสิ่งหลายอย่าง สิ่งที่เป็นวัตถุคือ ร่างกายที่เป็นส่วนมนัสคือจิต และที่เป็นส่วนของความรู้สึก คือวิญญาณ ถ้าจะเปรียบก็เหมือนรถ คือการรวมของล้อ เพลา และส่วนอื่น ๆ เป็นต้น ถ้าเราแยกส่วนต่าง ๆ ของรถออกไปแล้ว มันก็หา ตัวเรามีได้เลย ความมีอยู่ของคนก็เช่นกัน ย่อมอาศัยปัจจัยหลายอย่างมารวมกันเข้าจึงเรียกว่าคน ชีวิตของคนสลายไปก็ต่อเมื่อส่วนประจุมันแตกแยกสลายออกไป เราสามารถแยกคนออกเป็น ๕ ส่วนเรียกว่าขันธ์ ๕ ซึ่งเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา^{๑๐๙} ฉะนั้นคนจึงเป็นองค์ประกอบของขันธ์ ๕ คือ

๑. รูป คือร่างกายและคุณสมบัติของร่างกาย (มหาภูตรูป และอุปาทายรูป)
๒. เวทนา คือ การเสวยอารมณ์ รู้สึกชอบไม่ชอบหรือเฉยๆ
๓. สัญญา คือความจำได้หมายรู้ การรู้จักแยกแยะ
๔. สังขาร คือแรงจูงใจ แรงกระตุ้นอย่างแรงให้กระทำพฤติกรรมต่าง ๆ
๕. วิญญาณ คือความรู้สึกสัมผัสทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโน)^{๑๑๐}

คนหนึ่งมีเพียงเท่านี้ ไม่มีอะไรนอกเหนือจากขันธ์ ๕ แต่ละอย่างต่างอาศัยกันไม่มี อะไรเป็นอิสระต่างหากจากกัน เป็นอนิจจัง คือ เปลี่ยนแปลงไม่คงที่ เป็นทุกขมมีความขัดแย้ง

^{๑๐๗} ส.ช.(ไทย) ๑๗/๔๒/๒๔.

^{๑๐๘} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๖.

^{๑๐๙} สนั่น ไชยานุกูล, ปรัชญาอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว ๒๕๑๙), หน้า ๒๕๑.

^{๑๑๐} เสถียรพงษ์ วรรณปก, เอกสารประกอบคำบรรยายพุทธปรัชญา, (มหาวิทยาลัยมหิดล : กรุงเทพมหานคร), หน้า ๑๓-๑๔.

จะต้องเปลี่ยนแปลง ไม่สมบูรณ์ในตัว เมื่อเป็นอย่างนี้มันก็เป็นอนัตตา ไร้ตัวตนที่แท้จริง ชัน์ ๕ เปลี่ยนแปลงในรูปกระแส เกิดดับตลอดเวลา แต่ที่คงที่ได้ตามที่เห็น เพราะกระบวนการเกิดดับรวดเร็ว มีความถี่สูง มองเห็นเป็นตัวเป็นตนถาวร ซึ่งทางพุทธศาสนา ถือว่าเป็นการเห็นที่ไม่ตรงกับความจริง การเห็นเป็นตัวเป็นตนถือได้ว่าเพราะเรามี “วิปlassธรรม” ชีวิตสัตว์โลกทั้งหลายในภูมิที่มีชัน์ ๕ ดังกล่าวมาแล้วมีจุดสำคัญน่าพิจารณาอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. จิต ๒. เจตสิก ๓. รูป

๑. จิต และเจตสิก รวมกันมีความสามารถในการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส สัมผัส ทางกาย รู้เรื่องราวต่าง ๆ ทางใจ ทั้งจิต และเจตสิกรวมกันเรียกว่า “นาม” ส่วน “รูป” ซึ่งได้แก่ กายเป็นต้นนั้น ไม่สามารถรู้เห็นหรือทำอะไรได้ด้วยตนเองเลย แม้การเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น รู้รส ต้องอาศัย “นาม” ทั้งสิ้น รวมทั้ง การหายใจ หัวเราะ ร้องไห้ หรือการเคลื่อนไหว ทางกาย วาจา เป็นต้น ขึ้นอยู่กับนาม^{๑๑๑}

๒. ทั้งรูปและนาม มีอำนาจของกรรม จิต อุดู อาหาร เป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้น บำรุงรักษาให้เติบโต และดำรงอยู่ จนกว่าจะสิ้นสุดภพชาติหนึ่ง ๆ แต่หากยังมีเหตุปัจจัยสนับสนุน อยู่อำนาจกรรมก็นำไปเกิดในภพชาติต่อ ๆ ไป ไม่มีที่สิ้นสุด สมุฏฐาน ๔ คือ กรรม จิต อุดู อาหาร มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน คือ

๒.๑ กรรมคือการกระทำในภพชาติก่อน ๆ มีอำนาจให้นำมาเกิดอีก และหล่อเลี้ยงให้อยู่ตลอดชีวิต ในภพชาติปัจจุบัน การสร้างกรรมในภพนี้ก็เป็ผลสืบต่อไปในภพหน้าอีก

๒.๒ จิตคือธรรมชาติรับรู้อารมณ์ มีหน้าที่การงานในการดำรงอยู่ของนามรูป รวม ๑๔ กิจ (ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะที่จำเป็น) คือ

ก. ปฏิสนธิกิจ คือ การนำมาเกิดเป็นตน เป็นสัตว์ในคนหนึ่ง ๆ

ข. ภาวคกิจ คือ การรักษาภพชาติเอาไว้

ค. ทำให้เกิดการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รับสัมผัสทางกายนั้น เรียกว่ารับบัญญัติ

๒.๓ อุดู คือ อุณหภูมิที่ให้ความร้อนเย็น เพื่อรักษาชีวิตให้คงอยู่

๒.๔ อาหาร คือ เครื่องหล่อเลี้ยง ให้รูปเติบโต มีกำลัง ดำรงชีวิตอยู่ได้^{๑๑๒}

^{๑๑๑} บุญรวม แสนศรีสมบัติ, พุทธศาสตร์คุ้มครองโลก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรไทย, ๒๕๑๖), หน้า ๒๑.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

๓. ทั้งนามและรูป ตกในอำนาจของไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ และ บังคับไม่ได้ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาไม่มีใครบังคับให้เป็นไปอย่างอื่นได้^{๑๑๓}

สรุปก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองตามธรรมดาเหตุปัจจัยมีที่จะให้เป็นอย่างนั้นมันก็เกิดเป็นอย่างนั้นเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นหมดมันก็ดับจากสภาพอย่างนั้น ในหาฟังเสียงเราอ่อนวอนขอร้องหรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไร ๆ อย่างที่วากัน หรือเป็นของใครทั้งนั้น

๒.๔.๔ ชีวิตในไตรลักษณ์

สรรพสิ่งทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตรวมถึงเหตุการณ์ต่างๆ นั้น เมื่อมีการเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมมีการแตกสลายไปตามธรรมชาติ ถึงแม้จะพยายามฝืน บังคับเพื่อให้ตั้งอยู่ตามความพอใจหรือทนอยู่กับสิ่งนั้นด้วยความทุกข์ใจ ก็ไม่สามารถฝืน หรือบังคับให้เป็นไปตามที่ต้องการได้ เพราะ ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ ย่อมมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา ถึงแม้จะเป็นผู้มีอำนาจมากแค่ไหนก็สามารถบังคับให้เป็นไปตามที่ต้องการได้ การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จึงเป็นธรรมชาติที่อิงอยู่ตามกฎแห่งไตรลักษณ์ หรือแม้ชีวิตของพระพุทธเจ้า ก็ยังต้องอยู่ในกฎสามประการนี้ซึ่งเป็นสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดไว้ ไม่มีผู้ใดหนีพ้นกฎสามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ได้แน่นอน ตราบใดที่ยังเวียนว่าย ตาย เกิด ในสังสารวัฏอยู่ ไตรลักษณ์จึงเป็นสิ่งสำคัญที่มนุษย์ทุกคนต้องเชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงแม้จะเป็นนามธรรมก็ตาม

ไตรลักษณ์ถือว่าเป็นกฎของธรรมชาติ ที่มีอยู่ก่อนโลกแล้ว เพียงแต่พระพุทธเจ้าได้ทรงนำมาเปิดเผยชี้แจงให้สัตว์โลกได้รับทราบ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนี้คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนี้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ครั้นรู้ แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนี้คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนี้ว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นรู้แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนี้คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

ตลาคตรู้ บรรลุนั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”ครั้นรู้ แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด
เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “**ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา**”^{๑๑๔}

พระสุตตันตปิฎก ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องไตรลักษณ์กับพราหมณ์คนหนึ่งชื่ออัคคิเวสณะว่า “ท่านจงมนสิการเถิด ครั้นมนสิการแล้วจึงตอบ เพราะคำหลังกับคำก่อนหรือคำก่อนกับคำหลังของท่านไม่ตรงกัน”

ท่านเข้าใจข้อความนั้นว่าอย่างไร หมายถึงอันนี้มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

เที่ยงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยงพระโคตมผู้เจริญ

สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเป็นทุกข์ พระโคตมผู้เจริญ

สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่ง
นั้นว่านั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระโคตมผู้เจริญ

ท่านเข้าใจข้อความนั้นว่าอย่างไร ผู้ใดติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์แล้ว กล้ากลืนทุกข์แล้ว ยัง
พิจารณาเห็นทุกข์ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา ผู้นั้นกำหนดรู้ทุกข์ได้เอง หรือจะ
ทำทุกข์ให้สิ้นไปแล้วจึงอยู่ มีบ้างหรือ

จะพึงมีได้อย่างไร ข้อนี้ไม่ได้เลย พระโคตมผู้เจริญ

อัคคิเวสณะ ท่านเข้าใจข้อความนั้นว่าอย่างไร เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านติดทุกข์ เข้าถึง
ทุกข์แล้วกล้ากลืนทุกข์แล้ว ยังพิจารณาเห็นทุกข์ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็น
อิตตาของเรามีใช่หรือ จะมีอย่างไรได้ ข้อนี้ต้องเป็นดังนั้น พระโคตมผู้เจริญ”^{๑๑๕}

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ **คู่มือมนุษย์** ว่า
พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่า มนุษย์จะต้องพิจารณาเป็นเบื้องต้น ถึงความลำบากและความทุกข์ที่มี
อยู่คืออะไร ความเกิดขึ้น ความเป็นอยู่ ความเศร้าโศกเสียใจ ความเปลี่ยนแปลงไป เป็นทุกข์หรือ
หรือว่าอะไรเป็นทุกข์ และอะไรคือมูลเหตุให้เกิดทุกข์ ความเป็นจริง ลักษณะของความ
เปลี่ยนแปลงมีอยู่ตลอดเวลา คือมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับสลายไป เป็นไปอย่างรวดเร็ว แต่
หากว่าบุคคลมีความไม่รู้จักในลักษณะนี้ จึงไม่สามารถมองเห็นหรือเข้าถึงได้ง่าย จะต้องได้รับ
การศึกษาและนำไปปฏิบัติจริงๆจึงจะเกิดผลได้

“สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประกอบอยู่ด้วยลักษณะอันเรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓

^{๑๑๔} อญ.ติฎ. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๑๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗-๒๘.

ประการ กล่าว คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง หมายความว่าสิ่งทั้งหลายมีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไป ไม่มีความคงที่ตายตัว

ทุกขัง แปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์ มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ

อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างอย่างไม่มี ความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตน ไม่มีลักษณะอันใด ที่จะทำให้เราถือได้ว่ามันเป็นของเรา ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้ง ชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัว ไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไปหลงเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องนั่นเอง”^{๑๑๖}

จากที่ได้กล่าวมาแล้วว่าชีวิตของสัตว์โลกนั้นเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งไม่มีผู้ใด หลีกเลียงได้ แม้ว่าจะเป็นคนดีหรือคนชั่ว ก็ต้องเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ทั้งสิ้น ส่วนสัตว์ ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นผลที่เกิดมาจากกรรมที่เป็นเหตุทั้งสิ้นที่จะเกิดขึ้นเอง หรือ มีผู้สร้างให้เกิดมาจาก กรรมที่เป็นเหตุ ทั้งสิ้นที่จะเกิดขึ้นเอง หรือมีผู้สร้างให้เกิดโดยไม่ได้อาศัย กรรมที่เป็นเหตุนั้น ย่อมไม่มีเลย ซึ่งหลักกรรมหมวดนั้นได้แก่ หลักปัจจุสมุปบาท

๒.๔.๕ ความตายในไตรลักษณ์

พระพุทธเจ้าพระองค์มักจะสอนด้วยหลักคำสอนที่เน้นหนักในการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ ในปัจจุบันชาติมากกว่า พระองค์หลีกเลี่ยงการสั่งสอนที่กล่าวถึงเรื่องการตายแล้วเกิด หรือตาย แล้วสูญและถือเป็นส่วนหนึ่งของอภัยกถาปัญหาหรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ ๑๐ ประการ^{๑๑๗} คือ

๑. โลกเที่ยงหรือ
๒. โลกไม่เที่ยงหรือ
๓. โลกมีที่สิ้นสุดหรือ
๔. โลกไม่มีที่สิ้นสุดหรือ
๕. ชีวะก็ดวงนั้น ร่างกายก็ร่างนั้นหรือ
๖. ชีวะก็ดวงอื่น ร่างกายก็ร่างอื่นหรือ

^{๑๑๖} พุทธทาส อินทปัญโญ, **คู่มือมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๓๑.

^{๑๑๗} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๙ - ๑๕๒/๑๓๒ - ๑๓๕.

๗. ตายแล้วย่อมเป็นที่เป็นมาแล้วหรือเกิดอีกหรือ
๘. ตายแล้วไม่เป็นอย่าที่เป็นมาแล้วอีก หรือไม่เกิดอีกหรือ
๙. ตายแล้วย่อมไม่เป็นอย่างที่เป็นมาแล้วนี้อีกก็มี ไม่เป็นก็มีหรือ
๑๐. ตายแล้วย่อมเป็นอย่างที่เป็นมาแล้วนี้อีกก็ไม่ใช่ ไม่เป็นก็ไม่ใช่หรือ

ทั้งนี้เพราะ ปัญหานี้มิได้เป็นไปเพื่อพรหมจรรย์หรือมิได้เป็นประโยชน์ต่อการรับแรงเพื่อการพ้นทุกข์เลย แต่กลับจะทำให้เกิดการชักช้าเพราะไปยึดถือเข้า แต่ทั้งนี้การที่พระองค์มิได้กล่าวถึงเรื่องตายแล้วเกิด แล้วทำให้เข้าใจว่าการตายแล้วเกิดไม่มีเช่นนั้นหรือ ที่จริงแล้วการเวียนว่ายตายเกิดนั้นมียุอยู่

หากแต่พระองค์จะเลือกเทศนาสั่งสอน ในบุคคลบางระดับเท่านั้น เพื่อชี้ให้เห็นโทษภัยในสังสารวัฏคือการเวียนเกิดเวียนดับอยู่เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด สำหรับบุคคลผู้มีปัญญาเป็นประเภทบัวเหนือน้ำ พระองค์จะทรงเลือกให้หลักคำสอนที่ไม่ต้องเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเลย แต่ใช้คำสอนชั้นปรมาตม เช่น เรื่องไตรลักษณ์ผู้ที่ประกอบด้วยปัญญาเมื่อดวงเห็นธรรมแล้วก็ย่อมจะเข้าใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดได้เอง คือการมองเห็นภัยในสังสารวัฏ

๒.๔.๖ ทศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตายในไตรลักษณ์

พระพุทธเจ้า ทรงตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน ถ้าเป็นตนก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และจะพึงได้ในสิ่งเหล่านี้ว่าจึงเป็นอย่างนี้เกิดอย่าเป็นอย่างนั้นเลย สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ควรหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งอดีต ปัจจุบัน อนาคต ภายในหรือภายนอกหยาบหรือละเอียด เลวหรือดี ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”^{๑๑๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุ ให้ทัศนะเรื่องอนัตตาไว้ว่า ความจริงตัวเราไม่มี ที่มีก็คือเบญจขันธ์ หรือ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “กาย” กับ “จิต” เบญจขันธ์คือกาย กับจิต กลุ่มใดยังมีอวิชชาอยู่ภายใน เบญจขันธ์กลุ่มนั้นก็มิอุปาทาน อันเป็นเหตุให้ยึดถือเองว่า เรา เราเป็นเรา ฉันเป็นฉัน เป็นต้น “เรา” หรือตัวตนจึงอาศัยมีอยู่ได้แต่เพียงในเบญจขันธ์ที่มีอุปาทานอยู่ภายในเท่านั้น^{๑๑๕} อันที่จริงแล้ว สังขารทั้งหลายคือนามรูปเป็นของใหม่ล้วน เปรียบเสมือนกระแสน้ำที่ไหลสม่ำเสมอเป็นสรีเดียวกันตลอด ซึ่งมองดูจะเห็นเป็นอันเดียวกัน แต่ที่แท้กระแสน้ำตรงที่เราจับตาดูอยู่นั้น เปลี่ยนใหม่ไป

^{๑๑๔} ส.ช.(ไทย) ๑๗/๔๒/๒๔.

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมนุชา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๖.

เรื่อย ๆ สังขารทั้งหลายบังเกิดขึ้นเดี่ยวเดี่ยวแล้วก็ดับไป เหมือนฟ้าแลบในอากาศ เกิดขึ้นแวบเดียวแล้วหายไป

๒.๔.๗ ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์

ชเชิญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา^{๑๒๐} ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอัตตาและอนัตตาในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท” พบว่าพุทธปรัชญาเสนทัศน์ใหม่คือ อนัตตวาทซึ่งไม่สอนเรื่องอัตตา แต่สอนว่าทุกสิ่งเป็นอนัตตา อย่างไรก็ตามพุทธปรัชญาได้กล่าวถึงอัตตาไว้บ้างแต่ก็อยู่ในระดับสมมติอัตตา ไม่ใช่ปรมัตถอัตตา เนื่องจากพุทธปรัชญาได้แบ่งความจริงออกเป็น ๒ ระดับ คือระดับสมมติและปรมัตถ์ ในชั้นสมมตินั้นมีสัตว์ บุคคล ตัวตนอยู่จริง ๆ ไม่ได้เป็นเพียงมายา แต่ในชั้นปรมัตถ์ สิ่งเหล่านี้อยู่ในรูปของกระบวนการที่มีความแปรปรวน ทุกสิ่งมีส่วนประกอบ คือ ประกอบด้วยธาตุ ๔” และว่า สำหรับหลักอนัตตาซึ่งเป็นคำสอนพื้นฐานของพุทธปรัชญานั้น ได้กล่าวถึงความไม่มีตัวตนหรือความปราศจากอัตตา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชั้นปรมัตถ์ พุทธปรัชญาสอนว่า ไม่มีตัวตนผู้ทำกรรมหรือผู้รับผลของกรรม คำสอนเรื่องอนัตตานั้นไม่ขัดกับการยอมรับอัตตาในชั้นสมมติบัญญัติ หมายความว่าในสังคมโลกียะ ซึ่งยอมรับในสมมติอัตตานั้น คำสอนเรื่องอนัตตาก็มีประโยชน์ในแง่ที่ทำให้ผู้ที่มีความเข้าใจเรื่องอนัตตาเป็นอย่างดีเป็นคนเห็นแก่ตัวน้อยลง”

ณัฐพร ชินโชติ (ร้อยเอก)^{๑๒๑} ได้ศึกษา การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องอัตตาในปรัชญาอินเดีย ผลจากการศึกษาพบว่า ปรัชญาอินเดียมี ๓ แนวทางหลัก โดยปรัชญาแรกได้แก่ฝ่าย อาสติกะทั้งหมดและปรัชญาเซนมีทัศนะเป็นเอกเทวนิยมบ้าง สรรพเทวนิยมบ้าง เอกนิยมบ้าง แต่ทั้งหมดล้วนเชื่อในความมีอยู่ของตัวตนที่ถาวรมีอัตตาอมตะ ปรัชญาที่สอง คือ ปรัชญาจรวาก มีทัศนะเป็นวัตถุนิยม ปฏิเสธอัตตาในทุกแง่มุม แต่เชื่อว่าร่างกายเกิดจากธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟมารวมกันไม่มีชีวิตในอดีตและอนาคต การตายคือการหลุดพ้น ดังนั้นปรัชญานี้จึงสอนให้กิน ดื่ม รื่นเริงสำราญให้เต็มที่ และปรัชญาที่สาม คือ พุทธปรัชญาที่มีแนวคิดปฏิเสธการมีอยู่ของอัตตาที่ถาวรโดยสิ้นเชิงคล้ายจรวาก แต่พุทธปรัชญาปฏิเสธอัตตาในชั้น โลกุตตระ แต่

^{๑๒๐} ชเชิญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอัตตาและอนัตตาในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗), บทคัดย่อ.

^{๑๒๑} ณัฐพร ชินโชติ (ร้อยเอก), การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องอัตตาในปรัชญาอินเดีย, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), บทคัดย่อ.

ยอมรับอัตราตามสมมติในชั้นโลกียะ โดยตัวตนทั้งหมดเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา พุทธปรัชญามีแนวคิดต่างจากปรัชญาอินเดียทั้งหมด คือ ทั้งอัสติกะ(พราหมณ์) เช่น และจรวาก

สมภาร พรหมทา^{๑๒๒} ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์ อรรถกถากับนัตติตาในพุทธปรัชญาเถรวาท ผลจากการศึกษาพบว่า อภิปรัชญาเกี่ยวกับธรรมชาติของโลกมีอยู่สองทัศนะ คือ อตถิกทิวฐิ ฝ่ายที่เชื่อว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ และนัตถิกทิวฐิ ฝ่ายที่เห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ส่วนพุทธปรัชญาปฏิเสธทัศนะทั้งสองนั้นแต่เสนอทัศนะที่เกี่ยวกับธรรมชาติโดยผ่านธรรมสามเรื่อง คือ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ และขณิกทัศนะ พุทธปรัชญาเถรวาทเสนอทัศนะอยู่ระหว่างกึ่งกลางของอีกสองทัศนะ โดยมองโลกเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า โดยความว่างเปล่านี้ประกอบกันขึ้นจากธาตุมูลฐานที่เกิดดับสืบเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา ภายในกระแสความเกิดดับไม่มีสิ่งที่ยั่งยืน เรียกว่า อตตถาวรรออยู่

พระมหานายม สีลสัโร^{๑๒๓} ทำการศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท” พบว่า

๑. พุทธปรัชญา แสดงหลักอนัตตา โดยสอดคล้องกับความจริงที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบหลังจากที่ตรัสรู้แล้ว คือ หลักปฏิจจสมุปบาท อนัตตาจึงเป็นหลักความจริงในกฎธรรมชาติที่สะท้อนให้เห็นถึงทฤษฎีทางอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนา ที่แตกต่างไปจากคำสอนของลัทธิศาสนา และปรัชญาอื่นๆ ในอินเดียอย่างเด่นชัด

๒. พุทธปรัชญา แสดงหลักอนัตตา โดยสัมพันธ์กับการศึกษาและปฏิบัติธรรมเพื่อมุ่งถ่ายถอนความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน คือ ความยึดถือว่าเป็นตัวเรา ของเรา เป็นต้นซึ่งจะเป็นแนวทางของการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุป่าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ ความว่างจากตัวตน (อตตสุญญตา) ความหลุดพ้นจากทุกข์ (วิมุตติ) หรือความดับเย็นเป็นสุข (นิพพาน) ในที่สุดต่อไป

๓. พุทธปรัชญามีทฤษฎีต่อแนวคิดเรื่องอัตตาแตกต่างจากศาสนาปรัชญาอื่นๆ ในอินเดีย สรุปได้ ๒ ประการ คือ

^{๑๒๒} สมภาร พรหมทา, อรรถกถากับนัตติตาในพุทธปรัชญาเถรวาท, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), บทคัดย่อ.

^{๑๒๓} พระมหานายม สีลสัโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า บทคัดย่อ.

๑) พุทธปรัชญาปฏิเสธความมีอยู่ของอัตตา ที่หมายถึงอะไรบางอย่างที่มีอยู่อย่างแท้จริงเป็นนิรันดร์ไม่เปลี่ยนแปลงหรือแตกสลาย ไม่ว่าจะมียุอยู่ในฐานะที่เป็นหลักการแรกสุดหรือมูลเหตุของสากลโลก หรือในฐานะธาตุแท้ หรือธรรมชาติอันเป็นแก่นแท้ของมนุษย์ก็ตาม

๒) พุทธปรัชญาอธิบายว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “อัตตา” นั้น เป็นเพียงคำพูดที่ใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน เป็นจำนวนคำที่ใช้เรียกแทนสภาวะอันเป็นที่ประชุมแห่งกองสังขารที่เป็นสังขตธรรมเท่านั้น คำว่า “อัตตา” นี้จึงหาได้มีความหมาย หรือกินความเข้าไปถึงความมีอยู่แห่งกองสังขารในสภาวะที่เป็นตัวตนแท้จริง แยกออกไปต่างหากแต่อย่างใดไม่ เพราะสภาวะตัวตนเช่นนั้นไม่มี มันมีไม่ได้ สิ่งที่มีได้ ย่อมไม่ใช่อัตตา สิ่งที่เป็นอัตตา ย่อมมีไม่ได้ สรรพสิ่งปรากฏเสมือนว่าเป็นอัตตา แต่เบื้องหลังสภาพที่ปรากฏนั้น ก็คือภาวะที่แท้จริงว่า “สิ่งทั้งปวงเป็น อนัตตา”

พระมหาสุทนต์ ติสฺสรวาทิ^{๒๔} ทำวิจัยเรื่อง “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท” พบว่า

๑) พุทธปรัชญาแสดงว่า อนิจจตา คือ ความเปลี่ยนแปลงเป็นลักษณะที่เสมอเหมือนกันของสังขารธรรม สังขารธรรมไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง เกิดดับอยู่ทุกขณะ ไม่มีความสมบูรณ์พร้อมในตัวเอง เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกัน

๒) ความเปลี่ยนแปลง (อนิจจตา) เป็นทัศนะสายกลาง ปฏิเสธความเห็นว่าเที่ยง (สัสสตทิฏฐิ) และความเห็นว่าขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) ตามพุทธปรัชญา เรากล่าวไม่ได้ว่าโลกและอัตตาเที่ยง ในขณะเดียวกันก็กล่าวไม่ได้ว่าขาดสูญ สิ่งที่พุทธปรัชญายืนยันก็คือ สรรพสิ่งเปลี่ยนแปลงไม่เที่ยงไม่คงที่

๓) เมื่อมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ อนิจจตาอันเป็นทัศนะทางอภิปรัชญาซึ่งแสดงความจริงที่ปรากฏอยู่ ก็มีคุณค่าเชิงจริยธรรม ๒ ประการ คือ

๑. เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลง ก็สามารถทำใจได้

๒. ก่อให้เกิดความไม่ประมาท

๔) อนิจจตาเป็นพื้นฐานและแกนกลางให้เข้าใจทุกขตา อนัตตตา และหลักธรรมอื่นๆ ของพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะหลักธรรมต่างมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่อง สืบเนื่องมาจากสังขารอันเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายเดียวกัน

^{๒๔} พระมหาสุทนต์ ติสฺสรวาทิ (นักการศึกษา), “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), บทคัดย่อ.

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์ ในเบื้องต้น พบว่า พุทธศาสนาไม่เพียงแต่ถือว่ามนุษย์ทุกคนเป็นอนัตตาเท่านั้น แต่ทุกๆ สิ่งที่มีอยู่ในสากลของจักรวาลนี้ ไม่ว่าจะเป็นอุปาทินกสังขาร หรืออุปาทินกสังขาร ล้วนแต่เป็นอนัตตา ปราศจากตัวตนที่เที่ยงแท้ทั้งสิ้น ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ภายใต้กฎแห่งความจริงอย่างเดียวกัน คือ ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ และอนัตตา ไม่มีตัวตนหรือปราศจากตัวตน ทั้ง ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงเป็นความจริงแห่งสิ่งทั้งปวงเหมือนกัน จึงกล่าวได้ว่า กฎไตรลักษณ์ เป็นกฎแห่งสากลจักรวาลที่จะดำรงอยู่ตลอดไป

๒.๕ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทัศนคติชีวิตและความตาย

๒.๕.๑ ความหมายของทัศนคติ

ทัศนคติ เป็นศัพท์ทางจิตวิทยาการศึกษา เป็นเครื่องแสดงถึงพฤติกรรมและความสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ทัศนคติ แนวความคิด คือคำว่า ทัศนคติ นั้น เป็นคำสมาสระหว่างคำว่า ทัศนะ ซึ่งแปลว่า ความเห็น กับคำว่า คติ ซึ่งแปลว่า แบบอย่างหรือลักษณะ เมื่อรวมกันเข้าจึงแปลว่า ลักษณะของความเห็น หรือแนวความคิด ซึ่งหมายถึง ความรู้สึกส่วนตัวที่เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือบุคคลใดบุคคลหนึ่ง^{๑๒๕}

พจนานุกรมทางสังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ได้ให้ความหมาย ทัศนคติไว้ว่าเป็นแนวโน้มที่บุคคลได้รับหรือเรียนรู้มาและกลายเป็นแบบอย่างในการแสดง ปฏิริยาสนับสนุนหรือเป็นปฏิปักษ์ต่อบางสิ่งบางอย่างหรือต่อบุคคลบางคนซึ่งอาจจะเป็นแบบเข้าสู่ (approach) หรือถอนตัว (withdrawal) ก็ได้^{๑๒๖}

สุชา จันทรเฒ ได้กล่าวถึงความหมายของทัศนคติไว้ว่า ทัศนคติหมายถึงความรู้สึกหรือท่าทีของบุคคลที่มีต่อบุคคล วัตถุสิ่งของ หรือสถานการณ์ต่าง ๆ ความรู้สึกหรือท่าทีนี้จะนำไป

^{๑๒๕} พจนานุกรม, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า ๓๙๓.

^{๑๒๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมทางสังคมวิทยาอังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองศิลป์การพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๓๑๕.

ในทำนองพึงพอใจหรือไม่พึงพอใจ เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยก็ได้ ทศนคติมิได้ติดตัวมาแต่กำเนิด แต่เกิดจากประสบการณ์และการเรียนรู้ของบุคคลและสามารถเปลี่ยนแปลงได้^{๑๒๗}

เทอร์สโตน (Thurstone) ให้ความหมายว่า ทศนคติเป็นระดับความมากน้อยของความรู้สึกในด้านบวกหรือด้านลบต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งอาจจะเป็นอะไรก็ได้ เช่นบุคคลสิ่งของ บทความ องค์การ ความคิด เป็นต้น และความรู้สึกเหล่านี้ ผู้รู้สึกสามารถบอกความแตกต่างได้ว่า เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย^{๑๒๘}

ซูซีฟ อ่อนโคกสูง ให้ความหมายว่า ทศนคติ คือ ความพร้อมที่จะตอบสนอง หรือ แสดงความรู้สึกต่อวัตถุ สิ่งของ คน สัมผัสอื่นๆ ตลอดจนสถานการณ์ ซึ่งความรู้สึกหรือการตอบสนองดังกล่าว อาจเป็นไปในทางลบ (เข้าไปหา) หรือไม่ชอบ (ถอยหนี)^{๑๒๙}

สรุปความหมายของทศนคติ คือ สภาวะความพร้อมของจิตใจ ซึ่งเกิดขึ้นจากประสบการณ์ สภาวะความพร้อมนั้นจะเป็นแรงกำหนดทิศทางของปฏิกิริยาของบุคคลที่จะมีต่อบุคคล สิ่งของ สถานการณ์ที่เกี่ยวข้องหรือสิ่งอื่นๆ ซึ่งอาจจะเป็นการยอมรับหรือไม่ก็ได้ และทศนคดียังผลให้เราแสดงพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งออกมา

๒.๕.๒ ลักษณะของทศนคติ

ทิตยา สุวรรณะชญ^{๑๓๐} นักวิชาการได้ให้ความหมายของทศนคติแตกต่างกันไปแต่มีหลักที่ยอมรับกันว่า ทศนคติมีลักษณะสำคัญ ๔ ประการ คือ

๑) ทศนคติ เป็นสภาวะก่อนที่จะมีพฤติกรรมได้ตอบ (predisposition to respond) ต่อเหตุการณ์หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ หรือจะเรียกว่าเป็นสภาวะพร้อมที่จะมีพฤติกรรมจริง

^{๑๒๗} สุชา จันทรเอม, **จิตวิทยาทั่วไป**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๑). หน้า ๒๔๒.

^{๑๒๘} นันทวัน ช่อสีก, **ทศนคติต่อการเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนสังกัด กรุงเทพมหานคร, วิทยานิพนธ์พัฒนบริหารศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาพัฒนาสังคม,(คณะพัฒนาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๘.

^{๑๒๙} ซูซีฟ อ่อนโคกสูง, **จิตวิทยาสังคม**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), หน้า ๑๐๘.

^{๑๓๐} ทิตยา สุวรรณะชญ, **สังคมวิทยา**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗), หน้า ๗๙ - ๘๐.

๒) ทศนคติ จะมีความคงตัวอยู่ในช่วงระยะเวลา (persistent over time) แต่ไม่ได้หมายความว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลง

๓) ทศนคติ เป็นตัวแปรแฝงที่จะนำไปสู่ความสอดคล้องระหว่างพฤติกรรม กับ ความรู้สึกนึกคิดไม่ว่าจะเป็นรูปของการแสดงออกโดยวาจา หรือการแสดงความรู้สึกตลอดจนการ ที่จะต้องเผชิญหรือหลีกเลี่ยงต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

๔) ทศนคติ มีคุณสมบัติของแรงจูงใจในอันที่จะทำให้บุคคลประเมิน และเลือกสิ่งใด สิ่งหนึ่ง ซึ่งหมายความว่าไปถึงการกำหนดทิศทางของพฤติกรรมจริงด้วย

จากคุณลักษณะของทศนคติที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่บุคคลได้มาจากการ เรียนรู้ โดยมีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ (Naturalization) เป็นปัจจัยสำคัญ ทศนคติจึงเป็น ประสบการณ์การเรียนรู้ที่บุคคลจะใช้เชื่อมโยงอารมณ์ ความรู้สึก มีปัญญาและพฤติกรรมของคน เพื่อกระทำต่อสิ่งเป้าหมายหรือสิ่งที่ตนประสบ อิทธิพลต่อการตีความต่าง ๆ ของบุคคล ความรู้หรือ ความเชื่อนี้อาจถูกหรือผิดก็ได้เราไม่คำนึงถึงความถูกต้องของสิ่งที่เราเชื่อ ซึ่งความเชื่อนี้เกิดจาก ประสบการณ์เฉพาะตัวของแต่ละบุคคลซึ่งเกิดจากการได้รับคำบอกเล่าจากผู้อื่น และเกิดจาก ความต้องการของบุคคลที่อยากจะมี ความเชื่ออย่างนั้น

๒.๕.๓ องค์ประกอบของทศนคติ

องค์ประกอบของทศนคติ มี ๓ องค์ประกอบ ดังนี้

๑) องค์ประกอบทางการรู้คิด (cognitive component) ทศนคติของบุคคลที่มีต่อสิ่งใด สิ่งหนึ่งนั้นจะต้องประกอบด้วยความรู้ หรือความเชื่อของบุคคลที่เกี่ยวกับเป้าหมายของทศนคติ (attitude object) ที่อาจเป็นวัตถุหรือเหตุการณ์เป็นอันดับแรก และเป็นความรู้ที่มีทิศทาง ประกอบด้วย คือ ทางที่ว่าสิ่งนั้นได้ ไม่ได้เป็นเพียงข้อเท็จจริงโดยทั่วไปเท่านั้น

๒) องค์ประกอบทางความรู้สึก (affective component) มีลักษณะที่สำคัญคืออารมณ์ ของบุคคลเกี่ยวกับวัตถุทางทศนคตินั้น เช่นเดียวกับองค์ประกอบแรก ความรู้สึกของบุคคลก็ จะต้องมิติศทางด้วย ซึ่งหมายถึง ความชอบ หรือไม่ชอบสิ่งหนึ่งหรือความพอใจไม่พอใจสิ่งหนึ่ง องค์ประกอบนี้ของทศนคติต่อสิ่งหนึ่งของบุคคล จะต้องสอดคล้องกับทิศทางขององค์ประกอบแรก ของเขาด้วย กล่าวคือ ถ้าบุคคลเชื่อว่าสิ่งใดมีประโยชน์ บุคคลจะชอบและพอใจสิ่งนั้นในทาง ตรงกันข้าม ถ้าบุคคลเชื่อว่าสิ่งนั้นเลวหรือมีโทษ บุคคลก็จะไม่ชอบไม่พอใจสิ่งนั้น องค์ประกอบนี้มี เนื้อหาที่อาจวัดได้ไม่หลากหลายเท่าองค์ประกอบแรก แต่ก็ใช้องค์ประกอบสำคัญที่สุดของ ทศนคติ

๓) องค์ประกอบทางการพร้อมกระทำ (action tendency component) เมื่อบุคคลมีความรู้เชิงประเมินค่า และมีความรู้สึกชอบ ไม่ชอบสิ่งนั้นแล้ว สิ่งที่สอดคล้องกันซึ่งติดตามมา คือ ความพร้อมที่จะกระทำการให้สอดคล้องกับความรู้สึกของตนต่อสิ่งนั้นด้วย

๒.๕.๔ การเกิดทัศนคติ

ทัศนคติมิใช่สิ่งที่มีติดตัวมนุษย์มาตั้งแต่กำเนิด หากเกิดขึ้นมาภายหลัง เป็นผลของปัจจัยต่าง ๆ อันเป็นภูมิหลังของบุคคลนั้น ๆ เช่น ชาติกำเนิด การศึกษา การอบรมที่ได้รับ ประสบการณ์ในชีวิต สภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ ความคาดหวังหรือเป้าหมายในชีวิตของบุคคลนั้น รวมถึงความบีบคั้นหรืออุปสรรคที่เผชิญอยู่ด้วย ดังนั้นทัศนคติซึ่งเป็นความคิด ความเชื่อ หรือความรู้สึก ตลอดจนความพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมของคนแต่ละคนที่เกิดขึ้น จึงมีความแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมที่แต่ละคนได้รับ^{๑๓๑}

ได้สรุปแนวคิดเกี่ยวกับการเกิดทัศนคติว่า ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ๒ ประการ คือ

๑) ประสบการณ์ที่มีต่อบุคคล สิ่งของ หรือสถานการณ์จากการได้พบ ได้เห็น ได้ยิน หรือได้อ่านเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ แต่ไม่ได้เห็น และไม่ได้ทดลองจริงด้วยตัวเอง ก็ถือเป็นประสบการณ์อ้อม (indirect experience) เนื่องจากทัศนคติเกิดจากการรับทราบ ดังนั้น บุคคลไม่อาจเกิดทัศนคติต่อสิ่งที่เขาไม่ได้มีประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมได้เลย

๒) ค่านิยมและการตัดสินค่านิยม การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งจะมีทัศนคติที่ดี หรือไม่ดีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือจะมีความรู้สึกว่สิ่งนั้นถูกหรือผิด ย่อมขึ้นอยู่กับวัฒนธรรม ค่านิยมและมาตรฐานของกลุ่มที่บุคคลใช้ชีวิตอยู่

นอกจากนี้ทัศนคดียังเกิดจากการเรียนรู้ โดยบุคคลนั้นต้องมีประสบการณ์ทางตรงหรือทางอ้อมต่อสิ่งที่เป็นเป้าของทัศนคติ ความรู้สึกเหล่านี้ เกิดขึ้นจากกลไกหลายอย่างทางสังคมสรุปได้ดังนี้ คือ ^{๑๓๒}

๑) การเกิดทัศนคติจากการเรียนรู้แบบโยงความสัมพันธ์ โดยการนำเอาสิ่งเร้าที่เป็นกลางไปเข้ากับสิ่งเร้าที่มีอำนาจ ทำให้บุคคลต้องตอบสนองอย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อน ในที่สุดสิ่งเร้าที่เป็นกลางนั้น จะมีอำนาจทำให้เกิดการตอบสนองนั้นตามไปด้วยเช่นกัน

^{๑๓๑} พลเทพ จันทรสีประเสริฐ, การสร้างขวัญและการจูงใจในการปฏิบัติงาน, (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการส่งเสริมงานวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๒๖), หน้า ๔.

^{๑๓๒} อ้อมเดือน สดมณี, เอกสารประกอบการสอนจิตวิทยา, (สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๒-๑๑๕.

๒) การเกิดทัศนคติเพราะการเรียนรู้จากผลกรรม โดยการที่บุคคลเรียนรู้ผลการกระทำในอดีต ถ้าผลกรรมนั้นน่าพึงพอใจ ก็มีแนวโน้มที่จะกระทำอย่างนั้นอีก

๓) การเกิดทัศนคติจากการเรียนรู้โดยการสังเกตตัวแบบ โดยเกิดจากการเลียนแบบผู้อื่น โดยเฉพาะผู้ที่มีคุณสมบัติที่น่าเลื่อมใส เพียงแค่เห็นตัวอย่างจากผู้อื่น บุคคลก็สามารถเรียนรู้ได้แล้ว

จากที่กล่าวมาแล้ว พอที่จะสรุปได้ว่า ทัศนคติ เป็นความคิด ความเชื่อหรือความรู้สึก อันเกิดจากสิ่งเร้าที่เข้ามาในรูปของประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ผ่านกระบวนการเรียนรู้แล้ว ผ่านออกไปสู่พฤติกรรม การแสดงความคิดเห็นหรือเหตุผล ซึ่งเป็นปฏิกิริยาตอบสนอง

๒.๕.๕ การเปลี่ยนทัศนคติ

เนื่องจากทัศนคติของบุคคลที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ นั้นเกิดจากประสบการณ์และการเรียนรู้ทั้งสิ้น ดังนั้นจึงอาจเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา ตามประสบการณ์ที่บุคคลนั้นได้รับเพิ่มขึ้น เพียงแต่กระบวนการเปลี่ยนแปลงอาจจะเร็วหรือช้าเท่านั้น ซึ่งกระบวนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติประกอบด้วยขั้นตอนต่าง ๆ ๕ ขั้นตอนดังนี้ คือ ^{๑๓๓}

๑) การใส่ใจ (attention) เป็นความสนใจในการรับฟัง ถ้าบุคคลไม่ให้ความสนใจที่จะฟังแล้ว ขบวนการต่อไปจะไม่เกิดขึ้น และจะไม่มีกระบวนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ สาเหตุที่ทำให้คนสนใจ ได้แก่ ผู้สื่อความและเนื้อหาของสารนั้น

๒) ความเข้าใจ (comprehension) เป็นความเข้าใจในความหมายของสารนั้น ความยากหรือง่ายเกินไป จะทำให้ผู้ฟังไม่สนใจและไม่เข้าใจ

๓) การยอมรับ (acceptance) เป็นผลมาจากข้อ ๑ และข้อ ๒ หากบุคคลตั้งใจฟังและเข้าใจแจ่มแจ้ง จะเกิดการยอมรับ แต่หากไม่สนใจและไม่มีความเข้าใจไม่เกิดการยอมรับขึ้น

๔) การเก็บเอาไว้ (retention) เป็นความคงทน อาจจะเก็บไว้ระยะหนึ่ง เมื่อเวลาผ่านไป อาจเปลี่ยนไปหรืออาจจะยังคงอยู่ ถ้าตัวผู้สื่อมีความน่าเชื่อถือมาก การเก็บไว้ก็จะคงทนอยู่ได้นาน

๕) การกระทำ (action) บุคคลเมื่อเปลี่ยนทัศนคติ ก็จะเปลี่ยนด้านการกระทำด้วย ซึ่งมีผลต่อส่วนรวมและสังคม ถ้าเราเปลี่ยนความเชื่อแล้ว แต่ไม่ได้ลงมือกระทำ ก็จะไม่เกิดผลกระทบอะไรกับใคร

^{๑๓๓} พัทธี วรภิน, จิตวิทยาสังคม ทฤษฎีและปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๑), หน้า ๘๕ - ๘๖.

นอกจากนี้ คิลแมน (Kelman)^{๑๓๔} ได้สรุปถึงวิธีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของบุคคลไว้ดังนี้ คือ

๑) การยอมตาม (compliance) เป็นวิธีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติตามทฤษฎีการปรับตัวให้เข้ากับสังคม กล่าวคือ บุคคลจะเปลี่ยนแปลงทัศนคติเพราะถูกแรงกดดันจากกลุ่มหรือสถานการณ์ในกลุ่มบีบบังคับให้ยอมตาม และเปลี่ยนแปลงทัศนคติเดิมไป

๒) การเลียนแบบ (identification) เป็นการทำตามแบบจากพฤติกรรมที่ บุคคลมองเห็นจากตัวแบบ โดยเกิดความชอบหรือศรัทธาเสียก่อน แล้วจึงทำตามและพยายามทำตามให้เหมือนตัวแบบมากที่สุด

๓) ความต้องการที่จะเปลี่ยน (internalization) เป็นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติที่เกิดจากบุคคลได้เกิดการเรียนรู้ในสังคมและมองเห็นการกระทำบางอย่างในสังคมที่ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าได้ เมื่อบุคคลนั้นต้องการความเจริญก้าวหน้าจึงเปลี่ยนแปลงทัศนคติเดิมของเขาไปตามทัศนคติใหม่ที่มีอยู่

๒.๕.๖ ประโยชน์ของทัศนคติ

ทัศนคติมีประโยชน์กับบุคคลทั่วไปอย่างไร ประภาเพ็ญ สุวรรณ^{๑๓๕} ได้สรุปว่า

๑) ช่วยทำให้เข้าใจสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัว โดยการจัดรูปหรือระบบสิ่งของต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเรา

๒) ช่วยให้มีเชื่อมั่นในตนเอง (self-esteem) ช่วยให้ผู้บุคคลหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่ดี โดยปกปิดความจริงบางอย่าง ซึ่งนำความไม่พอใจมาสู่ตัวเขา

๓) ช่วยในการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่สลับซับซ้อน ซึ่งมีปฏิกิริยาโต้ตอบการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งออกไปนั้น ส่วนมากจะกระทำในสิ่งที่นำความพอใจมาให้ หรือเป็นบำเหน็จรางวัลจากสิ่งแวดล้อม

๔) ช่วยให้ผู้บุคคลสามารถแสดงออกถึงค่านิยมของตนเอง ซึ่งแสดงว่าทัศนคตินั้นนำความพอใจมาสู่บุคคลนั้น

^{๑๓๔} กมลรัตน์ หล้าสุวรรณ, จิตวิทยาการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : ศรีราชา, ๒๕๒๗), หน้า ๒๐๑ - ๒๐๑.

^{๑๓๕} ประภาเพ็ญ สุวรรณ, ทัศนคติการวัด การเปลี่ยนแปลงและพฤติกรรมอนามัย, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐), หน้า ๙๙ - ๑๐๒.

๒.๕.๗ การวัดทัศนคติ

เนื่องจากทัศนคติเป็นภาวะโน้มเอียงของการแสดงออก ไม่ใช่เป็นการกระทำแต่เป็นความรู้สึก ซึ่งมีลักษณะอัตนัย (subjective) บุคคลอาจไม่ให้ข้อเท็จจริงด้วยความจริงใจ เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องส่วนตัว และการแสดงออกต่อสิ่งใดนั้น ไม่ว่าจะไปในรูป วาจา หรือการเขียนก็ตาม บุคคลมักจะไต่ตรองถึงความเหมาะสมตามสภาพการณ์ทางสังคม ค่านิยม การยอมรับ และการไม่ยอมรับ และการเห็นชอบหรือไม่ชอบของคนส่วนใหญ่ในสังคม ดังนั้น จึงยังไม่มีผู้ใดค้นพบวิธีการที่จะวัดทัศนคติหรือท่าทีความรู้สึกของบุคคลโดยตรง อันจะเป็นกรณีที่สามารถนำมาเปรียบเทียบกันได้อย่างชัดเจน การวัดทัศนคติจึงเป็นเพียงการบันทึกจากคำพูด และพยายามหาความสัมพันธ์ระหว่างคำพูดของบุคคลนั้นกับสิ่งหรือค่านิยมของเขา ที่ผู้ทำการวัดสามารถมองเห็นและนี่ก็เป็นเพียงการคาดประมาณ (estimate) ทัศนคติของบุคคลนั้นเท่านั้นตามที่ปฏิบัติกันอยู่ในการหาข้อมูลเกี่ยวกับทัศนคติ อาจมีวิธีเก็บรวบรวมข้อมูลได้ โดยวิธีการต่างๆ ดังนี้ คือ^{๑๓๖}

๑) การสังเกตจากพฤติกรรมของบุคคล วิธีการนี้กระทำได้ยาก หรือกระทำได้แต่ผลลัพธ์ก็ยังไม่อาจให้ความมั่นใจได้ว่าจะแม่นยำจริง ดังได้กล่าวว่า การแสดงออกของบุคคลเป็นอาภักดิ์ที่กระทำนั้น อาจไม่สะท้อนหรือสื่อให้เราทราบถึงทัศนคติที่แท้จริงของเขาได้

๒) วิธีการรายงานด้วยคำพูด ซึ่งมักจะใช้แบบสอบถาม (questionnaire) หรือการสัมภาษณ์ (interview) ที่มีลักษณะแบบปรนัย (objective) วิธีการแปลความ เป็นวิธีหาทัศนคติของบุคคลแบบอัตนัย โดยที่ผู้ถูกถามไม่ตระหนักถึงวัตถุประสงค์ของผู้ทำการศึกษาไม่ระแวงสงสัยหรือรู้สึกหวั่นเกรงที่จะตอบคำถามหรือแสดงความรู้สึกนึกคิด และไม่ถูกจำกัดในการตอบทั้งในด้านเวลา และขอบเขตของเนื้อหา เป็นวิธีที่สามารถวัดทัศนคติของบุคคลได้ชัดเจนละเอียดถูกต้องที่สุด แต่มีข้อจำกัดอยู่ที่ว่า ต้องใช้ผู้ศึกษาที่มีความสามารถมีความชำนาญทางจิตวิทยาอย่างลึกซึ้ง และใช้เวลามาก จึงเหมาะสำหรับใช้กับคนจำนวนน้อย เครื่องมือวัดทัศนคติที่นิยมใช้กันอย่างแพร่หลายนั้น ได้แก่ วิธีวัดช่วงเท่ากัน (equal appearing interval scale) ของเทอริสโตน และแบบมาตราบอกการประมาณค่า (summated rating scale) ของลิเคิร์ท ซึ่งเป็นการวัด

^{๑๓๖} ประมวล มุ่งมาตร, ทัศนคติของนายอำเภอที่มีต่อการปฏิบัติงานของพัฒนากร, ภาคนิพนธ์
 พันบริหารศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพัฒนาสังคม, (คณะพัฒนาสังคมสถาบัน บัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์,
 ๒๕๓๗), หน้า ๑๖.

ระดับความรู้สึกของตนเอง^{๑๓๗} ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะแบบวัดทัศนคติของลิเคิร์ท ซึ่งเป็นต้นแบบในการสร้างเครื่องมือวัดทัศนคติในการศึกษาวิจัย ในครั้งนี้

ในการวัดทัศนคติกลิเคิร์ท ได้กำหนดให้ข้อความทุกข้อความในแบบทัศนคติมีความสำคัญเท่า ๆ กันหมด คะแนนของผู้ตอบแต่ละข้อในแบบวัดทัศนคติมีความสำคัญเท่า ๆ กันหมด คะแนนของผู้ตอบแต่ละคนในแบบวัดทัศนคติ คือผลรวมของคะแนนในทุก ๆ ข้อในแบบวัดทัศนคติ ซึ่ง ลิเคิร์ท ถือว่าผู้มีทัศนคติที่ดีต่อสิ่งใดโอกาสที่จะตอบเห็นด้วยกับข้อความที่จะสนับสนุนสิ่งนั้นจะมีมากตามไปด้วย และโอกาสที่จะตอบเห็นด้วยกับข้อความที่ต่อต้านมีน้อยแต่จะมีระดับการเลือกตอบ คือ มากที่สุด มาก ปานกลาง น้อย น้อยที่สุด อีกทั้งในการวัดทัศนคติของลิเคิร์ทใช้จำนวนข้อได้มากกว่าจึงทำให้ครอบคลุมประเด็นของเนื้อหาที่น่าสนใจได้อย่างกว้างขวาง ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับวิธีการวัดทัศนคติแบบอื่น ๆ และในวิธีการวัดระดับทัศนคติโดยจดหัวข้อ โดยในแต่ละหัวข้อจะใส่ระดับทัศนคติให้ครบทุกประเด็น หลังจากนั้นก็นำคะแนนที่ได้ในแต่ละประเด็นมาหาค่าเฉลี่ย ซึ่งค่าเฉลี่ยนี้เอง คือ ค่าทัศนคติ การใช้แบบวัดโดยวิธีนี้เหมาะที่จะใช้กับคนที่อ่านออกเขียนได้คล่อง และเป็นคนทันสมัย เช่น คนส่วนใหญ่ในกรุงเทพ และนักเรียนนักศึกษา ทั้งในกรุงเทพและต่างจังหวัด แต่อาจไม่เหมาะสมที่จะใช้วัดชาวบ้าน หรือคนที่มีการศึกษาน้อย ตลอดจนคนที่มีอายุมาก ๆ เพราะบุคคลเหล่านี้อาจไม่เคยชินกับวิธีการถาม และลักษณะตอบแบบใช้มาตรประเมินค่า จึงทำให้ผลที่ได้จากการวัดแบบนี้ในคนเหล่านี้น่าเชื่อถือ น้อย จึงควรใช้วิธีวัดทัศนคติแบบสัมภาษณ์และสังเกตแทน หรือถ้าจะใช้แบบมาตรประเมินค่าก็ควรใช้มาตรที่หยาบ หรือมีวิธีตอบที่ไม่สับสน

นอกจากนั้นการวัดทัศนคติสามารถวัดได้โดยการสังเกตพฤติกรรม ซึ่งต้องใช้เวลาเข้าไปคลุกคลี และต้องใช้กำลังคนส่วนมาก จึงนิยมใช้มาตรวัดทัศนคติ (attitude scale) ที่สร้างขึ้นหรือการวัดจากการสร้างแบบสอบถาม (questionnaire) แต่สิ่งที่ต้องคำนึงถึงก็คือ คุณภาพของมาตรวัดหรือแบบสอบถามที่สร้างขึ้น และปัญหาการแก้งตอบ โดยไม่ตอบตรงตามความรู้สึกนึกคิดของตน การสร้างแบบวัดทัศนคติจึงจะต้องนำประโยชน์ทั้งหลายที่เป็นตัวแทนของจักรวาลเนื้อหาของทัศนคติที่ต้องการวัดนั้นมาให้ครบถ้วนในแง่มุมที่ต้องการจะวัด ฉะนั้น แบบวัดทัศนคติต่อสิ่งหนึ่งจะต้องใช้ประโยคที่เลือกสรรมาแล้วอย่างน้อย ๑๐-๒๐ ประโยคที่เกี่ยวกับเรื่องเดียวกัน

^{๑๓๗} ดวงเดือน พันธุมนาวิน, และคณะ, รายงานการวิจัย “ความเชื่อและการปฏิบัติทางพุทธ

๒.๕.๘ ทศนคติเกี่ยวกับชีวิต

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต)^{๑๓๘} กล่าวว่า สภาวะที่มีความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ทำให้สิ่งทั้งหลายมีธรรมชาติไม่เที่ยงแท้ ความไม่เที่ยงแท่นั้น นำไปสู่สภาพที่ขัดแย้ง กดดัน หรือบีบคั้น ในตัวเอง สภาพเช่นนี้ สำหรับชีวิตถือว่าเป็นสภาพที่ทนได้ยาก หรือเป็นสิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่า “ทุกข์” นี่นับว่าเป็นกฎธรรมชาติที่เป็นสากล ลักษณะสำคัญของกฎธรรมชาติที่กล่าวมาข้างต้นก็คือ (๑) ความเปลี่ยนแปลง (๒) ความขัดแย้งอันก่อให้เกิดสภาพที่ทนได้ยาก และ (๓) ความปราศจากตัวตนอย่างอิสระ พุทธศาสนาเรียกสิ่งนี้ว่า สามัญลักษณะ (The Common Characteristics) สิ่งทั้งหลายรวมทั้งชีวิตมนุษย์และตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาตินี้ ไม่มีข้อยกเว้น ชาวพุทธรู้จักกฎธรรมชาติอันนี้ว่า เป็นกฎแห่ง อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา แต่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ท่านเรียกว่า อนิจจตา ทุกขตา และ อนัตตตา บางทีเราอ้างถึงลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ว่า ไตรลักษณ์ คือลักษณะ หรือสภาพ ที่สิ่งทั้งหลายมีเหมือนกัน

๒.๕.๙ ทศนคติเกี่ยวกับความตาย

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ย่อมมีความตายเป็นที่สุด ความตายเป็นจุดสุดท้ายแห่งการมาสู่โลกนี้ของมนุษย์ทุกคน และเป็นสิ่งที่มนุษย์จะต้องประสบพบเจอเหมือนกัน ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ การที่บุคคลจะไปกำหนดว่า ตนจะตายในเวลาไหน ด้วยวิธีการอย่างใด ก็เป็นสิ่งที่กำหนดได้ยาก เพราะไม่มีเครื่องหมายบ่งบอกและหาความแน่นอนไม่ได้ และการที่บุคคลจะมีชีวิตยืนยาวหรือไม่นั้น ในทางพระพุทธศาสนาไม่ค่อยให้ความสำคัญสักเท่าไร เพราะหากบุคคลมีอายุยืนแต่ใช้ชีวิตอย่างไร้ค่าไม่เป็นประโยชน์สมกับที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็ถือว่า เป็นผู้มีชีวิตที่สูญเปล่า เพื่อความเข้าใจชัดเจนถึงความตาย ในแง่มุมตามทัศนะต่างๆ ดังต่อไปนี้ คือ

พระธรรมเทศนาของพระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ)^{๑๓๙} ได้กล่าวถึงเรื่องมรณสติไว้ว่า ตามความเป็นจริงแล้ว การตายเป็นสิ่งที่เนื่องมาจากการเกิด ถ้าไม่มีการเกิดก็ไม่มีการตาย ขอให้เราทั้งหลายเข้าใจว่า “ตาย” กับ “เกิด” เป็นของคู่กันความเศร้าโศกหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นใจใจนั้นเกิดจากความยึดถือว่า สิ่งนั้นเป็นของเราเมื่อความยึดในเรื่องใดเกิดขึ้น ย่อมเป็นทุกข์ในเรื่องนั้น โดยเฉพาะความทุกข์เมื่อต้องจากกันด้วยเรื่องเกี่ยวกับความตายนั่น นับว่า เป็น

^{๑๓๘} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๖๐.

^{๑๓๙} ปัญญานันทภิกขุ, **ท่านได้อะไร เมื่อไปงานศพ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์.พรินติ้ง, ๒๕๓๘), หน้า ๘ - ๒๙.

ความทุกข์ขนาดหนัก เพราะว่าเมื่อตายแล้วก็จะไม่ได้เห็นหน้ากันอีกความยึดถือนี้ เกิดเพราะเราไม่ขัดตามความเป็นจริงในเรื่องซึ่งต้องควรจะต้องจะเข้าใจคือ ไม่รู้ว่าคนเราเกิดมาแล้ว จะต้องมีการพลัดพรากจากของรักของชอบใจเป็นธรรมดาพระพุทธศาสนาสอนให้เราพิจารณาว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ อันเป็นบทสำหรับพิจารณาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามความเป็นจริง เพื่อจะไม่ให้เศร้าโศกอาลัยอาวรณ์มากนัก การเตือนตนเองเช่นนี้ จะช่วยให้เราเปลี่ยนชีวิตจิตใจเป็นคนที่ไม่หลงใหล มัวเมาเป็นผู้ไม่ประมาท ได้ปัญญาสำนึกตัว ได้รู้จักตัวของเรา

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)^{๔๐} กล่าวถึง เรื่องมรณสติ ไว้ว่าในทางพระศาสนานั้น ท่านสอนให้ระลึกถึงความตายเพื่อเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนใจตนเองว่า ความตายนั้นเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิต มันจะต้องเกิดขึ้นเป็นเรื่องสืบต่อไปจากการเกิด ในเมื่อมันเป็นเรื่องธรรมดาที่ไม่ต้องไปกลัว แต่มีข้อน่าพิจารณาว่าความตายเป็นของแน่นอน แต่จะมาถึงเมื่อไรนั้นไม่แน่ ชีวิตของคนเราอาจจะสั้นหรืออาจจะยาวไม่มีเครื่องกำหนดให้มองเห็นได้ชัดเจน เพราะฉะนั้นจึงควรใช้เป็นเครื่องเร่งเร้าตนเองให้มีความไม่ประมาท คือ ชีวิตนี้มีกิจมีหน้าที่อะไร ก็ควรเร่งรัดจัดทำ ชีวิตของตนจะมีค่าและความดีงามอย่างไร ก็ควรเร่งชวนช่วยประกอบกรรมที่จะให้เป็นอย่างนั้น ให้ชีวิตของตนมีคุณค่า ให้อยู่อย่างมีประโยชน์ และตายไปก็มีคุณค่าเหลือทิ้งไว้ เป็นประโยชน์แก่คนอื่นภายหลังด้วย มีจิตใจสบายดำรงอยู่ในปกติได้เสมอ จำลึกถึงความตายด้วยความไม่หวาดหวั่นและเป็นอยู่ด้วยปัญญา คือกระทำการต่าง ๆ ด้วยความรู้และความเข้าใจ ธรรมดานั้น หมายความว่าอยู่ด้วยความรู้เหตุผล อะไรเป็นสิ่งที่ควรก็กระทำให้ไป อะไรเป็นสิ่งที่ปัญหา ควรรีบแก้ไข ก็ให้กระทำให้ไปตามเหตุปัจจัย อันนี้เป็นคำสอนสูงขึ้นไปในทางพระพุทธศาสนา

บุญมี แทนแก้ว^{๔๑} ได้กล่าวถึง ความทุกข์ไว้ในหนังสือจริยศาสตร์ว่า “จริยธรรมทางพระพุทธศาสนา ที่ควรประพฤติ คือ จะต้องหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ ความเศร้าโศก ความเจ็บปวด ความป่วยไข้ ความพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรัก ความแก่และความตาย ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสไว้ คือ อริยสัจ ๔ ที่ พระพุทธเจ้าทรงค้นพบโดยการตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ภายใต้ร่มมหาโพธิ์ ณ พุทธคยา”

^{๔๐} พระธรรมปิฎก, (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **ระลึกถึงความตายและวิธีปฏิบัติให้ถูกต้องต่อความตาย**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๙), หน้า ๖ - ๑๙.

^{๔๑} บุญมี แทนแก้ว, **จริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๒๖.

ศาสตราจารย์นายแพทย์ กัมมันต์ พันธุมจินดา^{๑๔๒} ได้แสดงทัศนะ เรื่องความตายไว้ว่า ในอดีตการตาย หมายถึงการสิ้นสุดของการทำงานของร่างกาย ซึ่งในทางปฏิบัติได้แก่ การที่คนหยุดหายใจและหัวใจหยุดเต้น แต่ในปัจจุบันวิทยาศาสตร์การแพทย์เจริญก้าวหน้าไปมาก ทำให้สามารถใช้เครื่องช่วยหายใจและใช้ยาต่าง ๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงานไปได้ระยะหนึ่ง โดยที่สมองซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการควบคุมสติสัมปชัญญะ ความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ได้หยุดการทำงานไปแล้วและไม่สามารถทำให้ฟื้นคืนสติได้ ดังนั้นจึงได้มีแนวคิดในการพิจารณาการตายโดยอาศัยการหยุดการทำงานโดยสิ้นเชิง หรือการตายของสมอง เป็นอีกแนวทางหนึ่งในการตัดสินการตาย

กฎแห่งความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกันของกระบวนการชีวิตนี้ มีคุณสมบัติที่อาจถือว่าเป็นสังขธรรมอยู่ ๓ ประการ เรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ คือในเมื่อการมีชีวิตอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง ซึ่งแต่ละอย่างก็มีเหตุปัจจัยมาจากสิ่งอื่นอีกทีหนึ่ง ชีวิตจึงมีธรรมชาติไม่เที่ยงแท้ (อนิจจัง) คำว่า “ไม่เที่ยง” ในความหมายของพุทธศาสนา นอกจากจะบ่งนัยว่ามีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาแล้ว ยังหมายถึงการไม่สามารถกำหนดหรือบังคับให้เป็นไปตามอำนาจของผู้เป็นเจ้าของชีวิตนั้นด้วย (อนัตตา) และความเปลี่ยนแปลงก็ดี การไม่สามารถบังคับหรือควบคุมให้เป็นไปได้ตามใจของผู้เป็นเจ้าของก็ดี (เช่น ไม่อยากให้แก่ มันทแก่, ไม่อยากสูญเสีย มันทสูญเสีย, ไม่อยากตาย มันทตาย เป็นต้น) แม้จะเป็นกฎธรรมชาติ แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่รับได้ยาก ทนได้ยาก บีบคั้น ฯลฯ นั่นคือเป็นทุกข์ (ทุกข์) กฎสากลอันนี้พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและเปิดเผยแก่ชาวโลก

เพราะฉะนั้น จากทัศนะเรื่องความตายต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น จึงเป็นอันสรุปได้ว่า ความตายที่ปรากฏในหลายคัมภีร์พร้อมกับอรรถกถาและทัศนะของนักปราชญ์ทั้งหมดล้วนแสดงถึงการทอดทิ้งร่างกายไว้ การขาดสิ้นชีวิตในภพหนึ่ง และความตายในที่นี้มุ่งถึงความตายของคนเท่านั้น

^{๑๔๒} กัมมันต์ พันธุมจินดา, “สมองและความตาย”, ใน **มุมมองเรื่องความตายและภาวะใกล้ตาย**, โดย ประสาน ต่างใจ และ ธนพรธณ สนิธิสุนทร, (กรุงเทพมหานคร : คบไฟ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๒-๒๓.

๒.๕.๑๐ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทัศนคติชีวิตและความตาย

พระมหาวันชัย ธมฺมชโย (ช่วงสำโรง)^{๑๔๓} ได้ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความตาย ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ผลการศึกษาพบว่า ความตายปรากฏแก่ทุกชีวิตไม่เลือกเวลา หรือสถานที่ เมื่อเข้าใจในความตาย ก็ควรดำรงอยู่ในความไม่ประมาท ขวนขวายทำกิจที่ควรทำ คฤหัสถ์ไม่พึงประมาทในชีวิต ปรินิพพานรับแรงทำความดีต่าง ๆ ก่อนความตายมาเยือน บรรพชิตก็ไม่พึงประมาทในชีวิต ปรินิพพานรับแรงทำความเพียรเพื่อให้บรรลุถึงความสิ้นกิเลส คือการเข้าถึงพระนิพพาน แนวคิดและวิธีปฏิบัติต่อความตายของพุทธทาสภิกขุเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ธรรมชาติก็คือธรรม การปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมก็คือการทำทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นไปตามหลักแห่งธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุมีแนวคิดพื้นฐานที่ความประหยัด ใช้สอยสิ่งของเท่าที่จำเป็น ไม่ทำลายธรรมชาติ รักษาตัวเท่าที่จำเป็น ไม่ต้องหอบสังขารหนีความตาย ใช้เหตุการณ์ในชีวิตจริงคือการเจ็บป่วยในแต่ละครั้งเป็นการเรียนรู้ เพื่อให้เข้าใจธรรมชาติ และอยู่กับธรรมชาติอย่างมีความสุข คำสอนเรื่องความตายของท่านพุทธทาสมีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างกว้างขวาง แพทย์ยอมรับในสิทธิของผู้ป่วยมากขึ้น และทำให้มีการศึกษาเรื่องความตายอย่างกว้างขวาง

ณัฐยา วาสินหน^{๑๔๔} ศึกษาเรื่อง ความหมายของความตาย : การตีความพุทธปรัชญาวิเคราะห์ความหมายของความตายในพุทธศาสนาทั้งในแง่อภิปราย และ จริยธรรม สรุปได้ว่า ปัญหาเกี่ยวเนื่องกับความตายมีมูลเหตุมาจากการไม่รู้ไม่เข้าใจเกี่ยวกับความตาย พระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้มนุษย์มีท่าทีต่อความตายที่ถูกต้อง คือ พระพุทธศาสนามีทัศนะต่อความตายว่าเป็นจุดเปลี่ยนผ่านของชีวิตที่จะนำไปสู่ภพภูมิต่าง ๆ และสภาพจิตใจในขณะที่จะตายมีผลต่อภพภูมิใหม่ของผู้ตาย คือ ผู้มีจิตเศร้าหมองจะไปทุกคติ ตรงกันข้ามถ้าจิตไม่เศร้าหมองก็จะไปสู่สุคติ การปฏิบัติตนขณะยังไม่ตายคือ พุทธศาสนามีทัศนะว่าชีวิตคือการหมุนเวียนเปลี่ยนไป การเกิดมาครั้งหนึ่งก็ควรจะต้องประกอบความดี และสะสมบุญกุศลอยู่รำไป โดยมีจุดมุ่งหมายว่าเพื่อจะทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปเพื่อจะได้ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอีก ความตายกลายเป็นสิ่งที่ไม่มียุติผลที่จะทำให้ชีวิตมีความทุกข์ โดยมีแนวความคิดว่ามนุษย์สามารถเอาชนะความตายได้ โดยมองว่าความตายเป็นลักษณะของขันธ์ ๕ ไม่ใช่ตัวตนของ

^{๑๔๓} พระมหาวันชัย ธมฺมชโย (ช่วงสำโรง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความตาย ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนธรรมมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา*, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔ - ๑๑๖.

^{๑๔๔} ณัฐยา วาสินหน, “ความหมายของความตาย : การตีความตามพุทธปรัชญา”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), บทคัดย่อ.

เรามนุษย์จะต้องดับอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ด้วยแนวปฏิบัติคือ มรรคมีองค์ ๘ เมื่อปฏิบัติได้ถึงพร้อมและดับกิเลสได้อย่างสมบูรณ์แล้ว ก็ย่อมบรรลุนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป จึงเป็นการชนะความตายโดยสิ้นเชิง

วิไลลักษณ์ สายเสน่ห์^{๑๔๕} ศึกษาเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเกี่ยวกับการตายและการเกิดใหม่ในพุทธศาสนานิกายเถรวาทกับนิกายวัชรยาน เปรียบเทียบและวิจารณ์ความคิดเกี่ยวกับความตายและการเกิดใหม่ในพุทธปรัชญาเถรวาท กับพุทธปรัชญา วัชรยานของทิเบต ใจความโดยสรุป พุดถึงเรื่องทั่วไปเกี่ยวกับความตาย สาเหตุของการตาย ก่อนจะตายมีนิมิตปรากฏ ๓ อย่าง วิถีระลึกถึงความตาย และได้พุดถึงอุบายแก้ความกลัวตาย ๔ แบบของพุทธทาสภิกษุคือ

๑. เมื่อเกิดความกลัวในอริยาบถใด ก็ให้อยู่ในอริยาบถนั้นจนกว่าจะหายกลัวถึงค่อยเปลี่ยนอริยาบถ

๒. ตายเสียก่อนตาย โดยมีวิธีปฏิบัติ คือ ให้คิดว่าเรา - เขา ไม่มี มีแต่ความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ ที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัย

๓. มองว่าความตายไม่มี เป็นอยู่โดยความว่าง การเกิดและการตายเป็นเพียงการไหลเวียนของธรรมชาติเท่านั้น

๔. หัดฝึกการดับไม่เหลือ ๒ วิธี วิธีที่ ๑ ตามปกติ ให้หัดคิดถึงความดับไม่เหลือของตัวเอง ของเรา อยู่เป็นประจำ และวิธีที่ ๒ คือ เมื่อจะตายให้ทำเหมือนกับว่าตกบันไดพลอยโจนคือเมื่อจะดับจิตนั้นให้ปฏิบัติคล้ายตามร่างกายที่กำลังจะตายโดยดับความคิดว่าตัวเรา ของเราไปพร้อมด้วยเลย

วาสนี วิเศษฤทธิ์^{๑๔๖} ใช้แบบการวิจัยแบบเชิงคุณภาพ ศึกษาเรื่องความหมายของความตาย: ทักษะของผู้ป่วยโรคเอดส์ระยะใกล้ตายและครอบครัว โดยศึกษาในผู้ป่วยโรคเอดส์ในระยะใกล้ตาย จำนวน ๕ คน และสมาชิกของครอบครัวที่ให้การดูแลผู้ป่วยเอดส์รวมทั้งสมาชิกครอบครัวที่มีประสบการณ์ในการดูแลผู้ป่วยเอดส์ที่อยู่ในระยะใกล้เสียชีวิต ขณะที่เสียชีวิต และหลังจากเสียชีวิต แล้วจำนวน ๑๒ ครอบครัว ในหมู่บ้าน ๕ แห่งในตำบลแห่งหนึ่ง อำเภอหนองเรือ

^{๑๔๕} วิไลลักษณ์ สายเสน่ห์, “การศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเกี่ยวกับการตายและการเกิดใหม่ในพุทธศาสนานิกายเถรวาทกับนิกายวัชรยาน”, **วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**, (ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), บทคัดย่อ.

^{๑๔๖} วาสนี วิเศษฤทธิ์, “ความหมายของความตาย: ทักษะของผู้ป่วยโรคเอดส์ระยะใกล้ตาย”, (วารสารวิจัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ปีที่ ๓ ฉบับพิเศษ, ๒๕๔๖), หน้า ๔๖ - ๔๘.

จังหวัดขอนแก่น โดยการสัมภาษณ์เจาะลึก การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม และการบันทึกภาคสนาม ผลการศึกษาพบว่า ความหมายของความตายสามารถอธิบายได้ ๓ ลักษณะ ได้แก่ ๑) ความตาย หมายถึง หมดบุญหมดกรรม อธิบายได้ว่า คนเราเกิดมาและมีชีวิตอยู่นั้นขึ้นกับบุญกรรมที่ทำให้ ถ้าตายไปก็หมดภาระ หมดบุญหมดกรรม ๒) ความตาย หมายถึง หลุดพ้น อธิบายได้ว่า โรคเอดส์ เป็นโรคร้ายแรงน่ากลัว รักษาไม่หายและก่อให้เกิดความทุกข์ทรมานเป็นอย่างมากทั้งร่างกายและจิตใจ และเวลาเจ็บป่วยจะทุกข์ทรมาร ถ้าตายไปก็คงจะหลุดพ้นโล่งใจไม่ต้องทุกข์ทรมานอีกต่อไป และ ๓) ความตาย หมายถึง ดับสูญ อธิบายได้ว่า เมื่อถึงเวลาที่ต้องตายจะไม่มีความรู้สึก ไม่รู้สึกตัว ไม่ทันตั้งตัว สูญสิ้น ดับสิ้นไม่ตื่นอีกต่อไป ซึ่งจากการให้ความหมายดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับบริบทที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ๑) การรับรู้ต่อความตาย ๒) ทศนคติต่อความตาย ๓) ประสบการณ์ของการได้รับความสูญเสียหรือการเห็นเพื่อนหรือสมาชิกในครอบครัวเสียชีวิตไปแล้ว และ ๔) บริบททางสังคมวัฒนธรรมอีสาน ได้แก่ ความเชื่อในศาสนาพุทธ การอยู่ร่วมกันแบบสังคมเครือญาติ บทบาทของสมาชิกในครอบครัวที่ให้การดูแลผู้ป่วยเอดส์ รวมทั้งประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ตามความเชื่อ ความศรัทธาที่เกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของคนในสังคมชนบทอีสาน

โกลูป และรีไซคอฟ (Golub and Reznikoff) ^{๑๔๗} ได้ศึกษา ทศนคติต่อความตายโดยเปรียบเทียบระหว่างนักศึกษาพยาบาลปีที่ ๑ และพยาบาลในเรื่องของความหวังเกี่ยวกับความตายของตนเองนั้น พบว่า จำนวนพยาบาลที่ต้องการให้แพทย์ผ่าศพพิสูจน์ว่า ตนเองตายจากสาเหตุใดมีมากกว่านักศึกษาพยาบาล ซึ่งผู้วิจัยให้ข้อสังเกตว่า พยาบาลอาจได้อิทธิพลจากการร่วมงานกับแพทย์ ซึ่งจะทำให้การตรวจศพ เพื่อการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ อันเป็นความรู้สึกที่ได้จากการเรียนรู้

ฮอบบิง (Hopping) ^{๑๔๘} ได้ศึกษา ทศนคติที่มีต่อความตายของนักศึกษาพยาบาลปีสุดท้าย พบว่า นักศึกษาที่มีประสบการณ์ในการพยาบาลผู้ป่วยมะเร็ง ต่างกัน ค่าคะแนนเฉลี่ย ทศนคติต่อความตาย ไม่แตกต่างกัน และประสบการณ์เกี่ยวกับความตายของพ่อ แม่ เพื่อน หรือผู้ที่คุ้นเคย ไม่มีความสัมพันธ์กับทศนคติต่อความตาย

^{๑๔๗} Golub, and Reznikoff, Marvin, "Attitude Toward Dead: A Comparison of Nursing Student and Graduate Nurses", *Nursing Research*, Vol. 20, 1974), pp. 503 - 508.

^{๑๔๘} Hopping, Betty L. "Nursing Students Attitude Toward Death", (*Nuring Research*, Vol. ๒๖, 1977), pp. 433 - 447.

เลสเตอร์, เก็ตตี้ และนีล (Lester, Getty and Kneisl)^{๑๔๗} ได้ศึกษา ทัศนคติของ นักศึกษาพยาบาล และครูพยาบาลที่มีต่อความตาย พบว่า การกลัวความตายและภาวะใกล้ตาย จะลดลง ถ้ามีการเพิ่มการศึกษาเกี่ยวกับความตายและภาวะใกล้ตายเพิ่มขึ้น ยกเว้นในนักศึกษา พยาบาลปีที่ ๓ ที่มีความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติงานในคลินิกจะส่งเสริมให้เกิดความกลัวตาย และภาวะ ใกล้ตายมากขึ้น ส่วนความรู้ลึกซึ้งของครูพยาบาล พบว่า ประสบการณ์เกี่ยวกับความตาย มีผลให้ กลัวความตายและภาวะใกล้ตายน้อยลง และความกลัวตาย และภาวะใกล้ตายไม่มีความสัมพันธ์ กับการเลือกคลินิกเฉพาะทาง

คนทั่วไปเข้าใจกันว่า ความตายเป็นสิ่งที่ไม่ดี เป็นเรื่องที่ไม่น่าปรารถนาหรือไม่ก็มีความคิดในลักษณะที่ปฏิเสธต่อความตาย ในท่าที่ต่าง ๆ กัน ความเข้าใจในลักษณะปฏิเสธความ ตายก่อให้เกิดท่าทีของการปฏิเสธความตายที่แสดงออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งตรงข้ามกับ พระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาสอนให้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของความตาย คือ สอน เรื่องมรณานุสติ ที่สอนให้ระลึกถึงความตายที่จะต้องมาถึง มนุษย์สามารถเอาชนะความตาย ได้ โดยมองว่าความตายเป็นลักษณะของขั้นที่ ๕ ไม่ใช่ตัวตนของเรามนุษย์จะต้องดับอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ด้วยแนวปฏิบัติคือ มรรคมีองค์ ๘ เมื่อปฏิบัติได้ถึงพร้อมและดับกิเลสได้อย่าง สมบูรณ์แล้ว ก็ย่อมบรรลุนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ไม่ต้องกลับมาเวียนว่าย ตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป

^{๑๔๗} Lester, David, And Getty, Cathleen; and Kneisl. "Attitudes of Nursing Students and Nursing Students and Nursing Faculty Toward Dead", (Nursing Research, Vol. 23, 1974), pp. 50 - 53.

๒.๖ ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๖.๑ ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทัศนะชีวิตและความตายในไตรลักษณ์

จรัส พยัคฆราชศักดิ์^{๑๕๐} ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องไตรลักษณ์ไว้ในหนังสือ **อีสาน**

๑ ศาสนาและวรรณกรรมนิยามท้องถิ่นว่า “การสอนเรื่องอนัตตาของพระพุทธเจ้า เป็นการปฏิเสธคำสอนเรื่องอาตมันของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งถือตามคำสอนของคัมภีร์พระเวท พุทธศาสนาไม่เพียงแต่ถือว่ามนุษย์ทุกคนเป็นอนัตตาเท่านั้น แต่ทุกๆ สิ่งที่มีอยู่ในสากลของจักรวาลนี้ ไม่ว่าจะเป็นอุปาทินกสังขาร หรืออุปาทินกสังขาร ล้วนแต่เป็นอนัตตา หรือปราศจากตัวตนที่เที่ยงแท้ทั้งสิ้น ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ภายใต้กฎแห่งความจริงอย่างเดียวกัน นั่นก็คือ ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงทุกขัง เป็นทุกข์ และอนัตตา ไม่มีตัวตนหรือปราศจากตัวตน ทั้ง ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงเป็นความจริงแห่งสิ่งทั้งปวงเหมือนกัน จึงกล่าวได้ว่า กฎไตรลักษณ์ เป็นกฎแห่งสากลจักรวาลที่จะดำรงอยู่ตลอดไป”

พระมหาปองปริดา ปริบุญโน (จำปาศรี)^{๑๕๑} ได้ทำการศึกษาธรรมชาติและสาเหตุของโรค สรุปความได้ว่า พระพุทธศาสนาได้แบ่งโรคเป็น ๒ ประเภท คือ โรคทางกายและโรคทางใจ รวมทั้งศึกษาถึงการรักษาและการป้องกันโรสดังกล่าว โดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ผลการศึกษาพบวิธีการรักษาโรคทางกาย ๓ วิธี คือ การรักษาทางการแพทย์ การใช้ธรรมชาติบำบัด และ การรักษาด้วยพลังจิต และพบวิธีการรักษาโรคทางใจด้วยการเจริญวิปัสสนา คือการใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง ในสังขารธรรมทั้งหลายว่า มีความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา จนคลายความยึดมั่นถือมั่นในสังขารธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นการปฏิบัติตามอัฐมรรคอันจะทำให้พ้นทุกข์ได้สิ้นเชิง

พระมหาสุทัศน์ ดิษฐวาทิ (นักการเรือน)^{๑๕๒} การวิจัยนี้พบว่าอนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาทคือความเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะเสมอเหมือนกันของสังขารธรรม มีความไม่เที่ยง

^{๑๕๐} จรัส พยัคฆราชศักดิ์, **อีสาน ๑ศาสนาและวรรณกรรมนิยามในท้องถิ่น**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๙๗.

^{๑๕๑} พระมหาปองปริดา ปริบุญโน, การป้องกันและการรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), บทคัดย่อ.

^{๑๕๒} พระมหาสุทัศน์ ดิษฐวาทิ, “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), บทคัดย่อ.

เปลี่ยนแปลง เกิดดับทุกขณะ ไม่มีความสมบูรณ์พร้อมในตัวของมันเอง เกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกัน มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกันเป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีรูปอยู่ใน กระแสการเกิดดับสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ

นางสาววนิดา ธนศุภานุเวช^{๑๕๓} ได้เสนอวิทยานิพนธ์ เรื่อง “มนุษย์ตามทฤษฎีของ พุทธปรัชญา” ซึ่งเป็นงานวิจัยเรื่องมนุษย์ในพุทธปรัชญาล้วน ๆ โดยมีได้มีการเปรียบเทียบกับ แนวคิดสายวัฒนธรรมอื่น งานวิจัยเรื่องนี้พูดถึงมนุษย์ในแง่มุมต่าง ๆ เท่าที่สามารถจะวิจัยได้ ไม่ได้ เน้นประเด็นใดประเด็นหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น ไม่ได้เน้นเฉพาะสถานะของมนุษย์หรือธรรมชาติของ มนุษย์ แต่กล่าวถึงประเด็นทั่ว ๆ ไปเกี่ยวกับมนุษย์ อาจกล่าวได้ว่าเป็นงานวิจัยที่กล่าวถึงมนุษย์ใน มุมมองที่หลากหลายและน่าสนใจ ในบทสรุปผู้วิจัยได้บอกว่า ยังมีแง่มุมอื่นเกี่ยวกับมนุษย์ใน ทฤษฎีของพุทธปรัชญาให้ได้ศึกษาเพิ่มเติมอีกมาก สรุปความจากงานวิจัยในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ ธรรมชาติของมนุษย์ได้ว่า พุทธปรัชญาให้ความสนใจกับธรรมชาติของมนุษย์เท่าที่ปรากฏใน ปัจจุบัน ไม่สนใจถึงปัญหาในเชิงอภิปรัชญา พุทธปรัชญาบอกถึงธรรมชาติสองส่วนคือ กายกับจิต ว่าเป็นองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ ชีวิตมนุษย์ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์เช่นเดียวกับสรรพสิ่งทั้ง ปวง ชีวิตของมนุษย์เต็มไปด้วยทุกข์นานัปการ มนุษย์เป็นผู้ลิขิตชีวิตตนเอง เกี่ยวกับการดำรงชีวิต พุทธปรัชญามีแนวทางไว้ให้เดินเรียกว่า “หลักธรรม” จุดหมายปลายทางของมนุษย์อยู่ที่การหลุด พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

ชเชิญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา^{๑๕๔} ได้ทำการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอดีตตาและ อนัตตาในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า คำสอนในชั้นปรมัตถ์พระพุทธรเจ้าสอนว่า สิ่งทั้งปวงหรือโลกแห่งปรากฏการณ์นี้มีความแปรปรวนเปลี่ยนไปอยู่ตลอดเวลาไม่ใช่สิ่งเที่ยงแท้หา ตัวตน ไม่ได้ แม้พุทธปรัชญาจะกล่าวถึงอดีตตาบ้างก็กล่าวถึงในระดับสมมติ ไม่ใช่ปรมัตถ์อดีตตา เพราะพุทธปรัชญาแบ่งความจริงเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับสมมติและปรมัตถ์ ในชั้นสมมตินั้นมีสัตว์ บุคคลตัวตนอยู่จริง ๆ ไม่ได้เป็นเพียงมายา แต่ในชั้นปรมัตถ์มีอยู่ในรูปของกระบวนการแปรปรวน ทุกสิ่งประกอบด้วยธาตุ ๔ สำหรับมนุษย์ประกอบด้วยอากาศธาตุและวิญญาณธาตุด้วย รวม

^{๑๕๓} วนิดา ธนศุภานุเวช, “มนุษย์ตามทฤษฎีของพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์ปริญญา

อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชา ปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), บทคัดย่อ.

^{๑๕๔} ชเชิญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยา, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอดีตตาและอนัตตาในพุทธปรัชญา ฝ่ายเถรวาท, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗), บทคัดย่อ.

เรียกว่า เบญจขันธ์ แต่ทั้งหมดล้วนแสดงถึงความไม่เที่ยงไม่ใช่ว่าตัวตนทั้งหมด เป็นการแสดงออกในรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน

๒.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทัศนคติและชีวิตและความตายของผู้ป่วยในโรงพยาบาล

กิตติกร นิลมานัด^{๑๕๕} ใช้แบบการวิจัยแบบเชิงสำรวจ ศึกษาเรื่องปรากฏการณ์การเตรียมตัวสำหรับความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยเอดส์ โดยศึกษาในผู้ป่วยเอดส์ในระยะสุดท้ายจำนวน ๓ ราย ผลการศึกษาพบว่า นอกจากการยอมรับต่อความตายที่จะเกิดขึ้นแล้วผู้ให้ข้อมูลยังคงปฏิกิริยาตอบสนองต่อความตายและภาวะใกล้ตายอื่น ได้แก่ ท้อแท้ สูญเสีย รู้สึกผิด และกลัว ผู้ให้ข้อมูลมีความคาดหวังเกี่ยวกับชีวิตและความตาย คือ ขอไม่ทุกข์ทรมาน และขออยู่ท่ามกลางบุคคลที่รัก โดยมีเป้าหมายของการมีชีวิต ณ ปัจจุบันเพื่อบุคคลที่รัก ผู้ให้ข้อมูลมีการเตรียมตัวสำหรับความตายทั้งทางร่างกาย จิตใจ สังคม และวิญญาณ การเข้าใจถึงกระบวนการคิดและวิธีการเตรียมตายของผู้ป่วยในภาวะใกล้ตาย จะช่วยให้พยาบาลวางแผนการให้พยาบาลแก่ผู้ป่วยที่อยู่ในระยะสุดท้ายหรือใกล้ตาย ให้มีการเตรียมตัวสำหรับความตายและสามารถเผชิญกับความตาย และภาวะใกล้ตายได้อย่างเหมาะสม

จริยา นาสกุล^{๑๕๖} ได้ศึกษา ทัศนคติและการยอมรับของประชาชนต่อการใช้เกณฑ์วินิจฉัยสมองตายของแพทยสภาในการตัดสินใจการตาย โดยศึกษาในประชาชน ๔ กลุ่มคือ แพทย์ นักกฎหมาย นักบวช และประชาชนทั่วไป ได้ผลว่า ทัศนคติของประชาชนทั้ง ๔ กลุ่ม ที่มีต่อการใช้เกณฑ์วินิจฉัยสมองตายของแพทยสภาในการตัดสินใจการตาย พบว่า ส่วนใหญ่ไม่แน่ใจว่าจะใช้เกณฑ์วินิจฉัยดังกล่าว ตัดสินการตายดีหรือไม่ แต่ยอมรับว่า แพทย์เป็นผู้ที่มีหน้าที่พิจารณาวินิจฉัย และการตัดสินใจการตาย อีกทั้งเห็นว่า ควรมีการออกกฎหมายมารองรับในเรื่องนี้ทั้งนี้เพื่อความชอบธรรมในการปฏิบัติงานของแพทย์

^{๑๕๕} กิตติกร นิลมานัด, “ปรากฏการณ์การเตรียมตัวสำหรับความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยเอดส์ แนวคิดภูมิปัญญาตะวันออก”, *วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๔๕), บทคัดย่อ.

^{๑๕๖} จริยา นาสกุล, “ทัศนคติและการยอมรับของประชาชนต่อการใช้เกณฑ์วินิจฉัยสมองตายของแพทย์ในการตัดสินใจการตาย”, *วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๒๕), บทคัดย่อ.

ดารณี ภัทรมังกร^{๑๕๗} ได้ศึกษา สิทธิของบุคคลในการแสดงความจำนงค์ที่จะตายอย่างสงบ ผลการศึกษาพบว่า สิทธิของบุคคลในการแสดงความจำนงค์ที่จะตายอย่างสงบควรมีขอบเขตเพียงการให้สิทธิบุคคลในการแสดงความจำนงค์ที่จะยุติการใช้เครื่องมือช่วยชีวิต ไม่ว่าจะเป็นการยับยั้งหรือเพิกถอนการใช้เครื่องมือช่วยชีวิต ซึ่งถือเป็นสิทธิในการปฏิเสธการรักษาพยาบาลอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะร้องขอใช้สิทธิในการยุติการใช้เครื่องมือช่วยชีวิตเป็นผู้ป่วยเองเท่านั้น ผู้อื่นไม่อาจใช้สิทธิแทนผู้ป่วยได้ และควรระบุให้แพทย์เป็นผู้พิจารณาหลักเกณฑ์และขั้นตอนการพิจารณา เพื่อให้เกิดความชัดเจนในการปฏิบัติ ทั้งนี้ แพทย์มีหน้าที่ส่งคำร้องของผู้ร้องต่อคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ การแสดงความจำนงค์ล่วงหน้าควรทำเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น ไม่ควรให้แสดงความจำนงค์ด้วยวาจา เพื่อมิให้เกิดความโต้แย้งกันในภายหลัง ให้คำนียมของสิทธิของบุคคลในการแสดงความจำนงค์ที่จะยุติการใช้เครื่องมือช่วยชีวิต โดยอ้างเหตุผลเพียงเพื่อเป็นการเคารพต่อศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์หรือสิทธิในการปฏิเสธการรักษาพยาบาลของผู้ป่วย เนื่องจากมนุษย์ย่อมมีคุณค่าในตัวเอง การอยู่หรือการตายภายใต้เครื่องมือช่วยชีวิตไม่อาจลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ได้

นารี พิมพ์บำรุงธรรม^{๑๕๘} ได้ศึกษา เจตคติต่อความตายกับภาวะซึมเศร้าของผู้ดูแลเด็กกำพร้าที่ติดเชื้อเอชไอวีในสถานสงเคราะห์ จังหวัดเชียงใหม่ ผลการศึกษาพบว่า ร้อยละ ๕๒.๗ ของผู้ดูแล มีคะแนนเจตคติต่อความตายสูงกว่าค่ากึ่งกลางของคะแนนและร้อยละ ๔๗.๓ ของผู้ดูแลมีคะแนนเจตคติต่อความตายต่ำกว่าค่ากึ่งกลางของคะแนน ร้อยละ ๖๕.๔ ของผู้ดูแลมีภาวะซึมเศร้าระดับปกติ ในขณะที่ร้อยละ ๒๐.๐ มีภาวะซึมเศร้าระดับน้อย ร้อยละ ๗.๓ มีภาวะซึมเศร้าระดับมาก เจตคติต่อความตายไม่มีความสัมพันธ์กับภาวะซึมเศร้าระดับมาก

พิมพ์พรรณ ศิลปสุวรรณ และสุลี ทองวิเชียร^{๑๕๙} ได้ศึกษา ทศนคติที่มีต่อความตายและการเลือกสถานที่ตายในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ โดยศึกษาในประชากรผู้สูงอายุ เขตกรุงเทพมหานคร พบว่า ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ไม่กลัวความตาย ยอมรับว่าเป็นสิ่งธรรมดาที่มนุษย์ทุกคนหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่กลัวเกรงถึงความทุกข์ทรมานเจ็บปวดก่อนตายเท่านั้น ในขณะที่เดียวกัน

^{๑๕๗} ดารณี ภัทรมังกร, “สิทธิของบุคคลในการแสดงความจำนงค์ที่จะตายอย่างสงบ”, **วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔-๑๓๓.

^{๑๕๘} นารี พิมพ์บำรุงธรรม, “เจตคติต่อความตายกับภาวะซึมเศร้าของผู้ดูแลเด็กกำพร้าที่ติดเชื้อเอชไอวีในสถานสงเคราะห์ จังหวัดเชียงใหม่”, **วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสุขภาพจิตและการพยาบาลจิตเวช**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕), หน้า ๕๖-๕๗.

^{๑๕๙} พิมพ์พรรณ ศิลปสุวรรณ และสุลี ทองวิเชียร, “ทศนคติที่มีต่อความตายและการเลือกสถานที่ตาย”, **วารสารประชากรศาสตร์**, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (มีนาคม ๒๕๓๓), หน้า ๖๕-๗๑.

ต้องการตายอย่างมีศักดิ์ศรี ตายอย่างสงบท่ามกลางญาติพี่น้องอันเป็นที่รัก และรู้สึกอบอุ่นทางใจ เป็นครั้งสุดท้าย ก่อนที่จะไม่ได้พบกันอีกตลอดไป ซึ่งสอดคล้องกับ การศึกษาในต่างประเทศ ที่บุคคลต้องการตายอย่างสงบและมีศักดิ์ศรี ไม่ต้องการถูกพันธนาการด้วยเครื่องช่วยชีวิต

สุนิสา สุขตระกูล^{๑๖๐} ได้ศึกษา ความต้องการในภาวะสูญเสียและเศร้าโศกของ สมาชิกในครอบครัวผู้ป่วยภาวะใกล้ตาย ผลการศึกษาพบว่า ความต้องการในภาวะสูญเสียและเศร้าโศกของสมาชิกในครอบครัวผู้ป่วยภาวะใกล้ตายด้วยโรคเฉียบพลันทั้ง ๕ ด้าน เรียงลำดับตาม ความต้องการดังนี้ ด้านความต้องการข้อมูลข่าวสาร ด้วยความต้องการอยู่กับผู้ป่วย ด้วยความ ต้องการมีส่วนร่วมในการช่วยเหลือผู้ป่วย ด้วยความต้องการอยู่กับผู้ป่วย ด้วยความต้องการที่จะ ได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือ และด้วยความต้องการบรรเทาความวิตกกังวล ความต้องการใน ภาวะสูญเสียและเศร้าโศกของสมาชิกในครอบครัวผู้ป่วยภาวะใกล้ตายด้วยโรคเรื้อรังทั้ง ๕ ด้าน เรียงลำดับตามความต้องการดังนี้ คือ ด้วยความต้องการข้อมูลข่าวสาร ด้านความต้องการอยู่กับ ผู้ป่วย ด้านความต้องการมีส่วนร่วมในการช่วยเหลือผู้ป่วย ด้านความต้องการบรรเทาความวิตก กังวล และด้านความต้องการที่จะได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือ ความต้องการในภาวะสูญเสียและ เศร้าโศกของสมาชิกในครอบครัวผู้ป่วยภาวะใกล้ตายด้วยโรคเฉียบพลันและโรคเรื้อรัง ไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย^{๑๖๑} ได้เสนอความในสารนิพนธ์ ปริญญาเอก ว่าหนึ่งในสัจธรรม แห่งชีวิตที่มนุษย์ทุกคนไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้คือความตาย แต่กลับเป็นสิ่งที่มนุษย์กลับปฏิเสธที่ จะพูดถึงและเผชิญหน้าอย่างสง่างาม มนุษย์ในอดีตพยายามคิดค้นน้ำอมฤตเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้ได้ชีวิตอมตะ ยึดชีวิตผู้ที่กำลังจะตายด้วยพิธีกรรมหรือสวดอ้อนวอนต่อพลังอำนาจลึกลับ ตามความเชื่อของตน แม้มนุษย์เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการสมัยใหม่ จึงมีการคิดค้นพัฒนายา อายุวัฒนะต่างๆ เพื่อยับยั้งยึดเยื้อชีวิตมนุษย์ให้มีลมหายใจได้ยาวนานที่สุด ไม่ว่าการปัมหัวใจที่ รุนแรงการฉีดยาหรือเจาะคอเพื่อให้ร่างกายที่เสื่อมสลายสามารถยืนหยัดต่อไปได้ โดยไม่คำนึงถึง ความเจ็บปวด ศักดิ์ศรีและคุณภาพชีวิตอันครอบคลุมถึงมิติทางจิตวิญญาณ บุคคลเหล่านี้มีทัศนะ ว่า ความยืนยาวแห่งชีวิตเป็นสิ่งสำคัญจำเป็นต้องยึดถือและเหนียวรั้งให้ได้ยาวนานที่สุดเพราะ

^{๑๖๐} สุนิสา สุขตระกูล, “ความต้องการในภาวะสูญเสียและเศร้าโศกของสมาชิกในครอบครัวผู้ป่วย ภาวะใกล้ตาย”, วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสุขภาพจิตและการพยาบาลจิตเวช, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔), หน้า ๕๙ - ๖๒.

^{๑๖๑} ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย, บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์วารสาร, ฉบับที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : โรง พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๑.

ชีวิตมนุษย์มีการเกิดดับเพียงครั้งเดียว ความตายคือจุดจบแห่งชีวิต ดังนั้น บุคคลกลุ่มนี้จึงพยายามสรรหาทุกวิถีทางเพื่อต่อสู้และเอาชนะความตายอย่างไม่ว่างหวั่นต่อการมีชีวิตที่ยาวนานมากขึ้น ภายใต้การประคับประคอง ของอุปกรณ์ทางการแพทย์ โดยที่ไม่สามารถนึกคิด และกระทำการกิจกรรมใด ๆ ได้เยี่ยงมนุษย์ปกติที่เรียกกันว่า เจ้าชายนิทรา เป็นสิ่งที่ดีกว่าการหมดลมหายใจ การชะลอความตายให้ได้ยืนยาว ภายใต้ความตายที่ร่างกาย ต้องถูกหล่อหุ้มด้วยเครื่องช่วยหายใจ ท่อให้อาหาร ยาระงับความเจ็บปวด โดยปราศจากสติสัมปชัญญะอันสมบูรณ์จัดเป็นความตายที่พึงปรารถนาด้วยแนวคิดเหล่านี้ ผู้คนสมัยใหม่จึงต้องสิ้นเปลืองทรัพย์สินสมบัติจำนวนมาก เพื่อพ่วงชีวิตบุคคลที่รักให้ดำรงอยู่ได้ยาวนานที่สุด

๒.๖.๓ งานวิจัยในต่างประเทศ

โทเบ้ (Thorpe)^{๑๖๒} ได้ศึกษาถึง ความสามารถของผู้ป่วยใกล้ตายที่จะตายที่บ้าน ว่าประชาชนคาดหวังว่าตนเองจะได้ตายอยู่ที่บ้าน จะได้ตายที่บ้านท่ามกลางบุคคลที่ตนรัก โดยมีการยอมรับความจริงเกี่ยวกับการตายว่าเป็นการสูญเสีย และทุกคนหลีกเลี่ยงไม่ได้และได้นำเนื้อหาเกี่ยวกับตายเข้าสู่สถาบันการศึกษา โดยมีเนื้อหาครอบคลุมในเรื่องของบุคคลเมื่อเข้าสู่ความตาย สถานที่ที่บุคคลเลือกที่จะตาย และสถานที่ที่เลือกจะอยู่ในช่วงปีสุดท้ายก่อนการตาย เหตุผลที่บุคคลเลือกเข้าไปอยู่ในสถานดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้าย และบุคคลส่วนใหญ่ที่ใกล้ตายเลือกที่จะตายอยู่ที่บ้าน

สมิธ (Smith)^{๑๖๓} ศึกษาเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาต่อการสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก ในบุตรสาวหลังจากการเสียชีวิตของมารดาผู้สูงอายุชาวอัฟริกันอเมริกา จำนวน ๓๐ คน พบว่าความเชื่อทางศาสนามีผลต่อการเผชิญความเศร้าโศกและการดำรงชีวิตของบุตรสาวภายหลังมารดาเสียชีวิต

จากการทบทวนเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ทำให้ทราบว่า ชีวิตที่มนุษย์ทุกคนไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้คือความตาย ชีวิตมนุษย์มีการเกิดดับเพียงครั้งเดียว ความตายคือจุดจบแห่งชีวิต ดังนั้น บุคคลกลุ่มนี้จึงพยายามสรรหาทุกวิถีทางเพื่อต่อสู้และเอาชนะความตายอย่างไม่ว่างหวั่นต่อการมีชีวิตที่ยาวนานมาก

^{๑๖๒} Thorpe, G. "Enable more dying people to remain at home", B.M.J. 307/6909, 1993, pp. 915 - 918.

^{๑๖๓} Smith, S. H. Fre,t "No More My Child...For I'm All Over Heaven All Day", Religious Beliefs in The Bereavement of African America. Death Studies, Vol. 26, 2002), pp. 309 - 323.

๒.๗ ประวัติโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา

โรงพยาบาลกำแพงจามอยู่ใน อ.เมืองกำแพงจาม ซึ่งอยู่ในหมู่ ๗ ตำบลกำแพงจาม อำเภอกำแพงจาม ถนนพระเกตุมาลาและตะวันออกถึงถนนพระบาทชัยวรมันที่ ๒ และมีพื้นที่ดิน ๓๗๒๕๓.๗๕ เมตรตารางวา

๑. ประวัติ

โรงพยาบาลนี้ได้สร้างขึ้นในปี ๑๙๓๐ ในสมัยอาณานิคมฝรั่งเศสและมีชื่อเป็นโรงพยาบาล จังหวัดกำแพงจาม ในช่วงนั้นเรามี ๖ อาคารเป็นมรดก แต่ว่าบางอาคารมีความเก่าแก่ทรุดโทรมไม่อาจใช้ได้อีก ทางโรงพยาบาลจึงทุบทิ้ง ทุกวันนี้ยังเหลือให้เห็นมี ๒ อาคาร เท่านั้น คืออาคารโรคติดต่อ และอาคารทำงานของเจ้าหน้าที่แพทย์

ในสมัยสังคมนิยาม ได้สร้าง ๔ อาคารมาอีก หนึ่งใน ๔ เป็นการช่วยเหลือจากประเทศโปแลนด์ Poland ทุกวันนี้เป็นอาคารหัตถ์ตัด อีก ๓ อาคาร คือเป็นที่พักคนไข้ อาคารฝึกอบรมข้าราชการและอาคารโรงอาหาร

- หลังเขมรแดงขึ้นมาปกครองโรงพยาบาลนี้ถูกเขาใช้เป็นโรงพยาบาลสำหรับใช้ในภูมิภาค

- ในปี ๗ มกราคม ๑๙๗๙ โรงพยาบาลนี้ถูกได้เปิดประตูให้ดำเนินการขึ้น ในวันที่ ๑๒ เดือนกุมภาพันธ์ ๑๙๗๙ คือเป็นโรงพยาบาลจังหวัด ที่ ๒ รองจากโรงพยาบาลจังหวัด ที่ ๑ อยู่ในตำบลสงว อำเภอตะโปงชะมุ้ม ซึ่งได้เปิดประตูในวันที่ ๖ มกราคม ๑๙๗๙

ตั้งแต่ปี ๑๙๗๙ ถึงปัจจุบัน เราได้สร้างอาคารเป็นอันมากอีก เป็นตามลำดับ คือโรคทั่วไปซึ่งได้สร้างเสร็จในวันที่ ๒ อาคารนี้เป็นความคิดริเริ่มและการช่วยเหลือของท่านผู้ว่าจังหวัด ท่านสุน เณง อาคารนี้ได้สร้างตรงอาคารเก่าซึ่งได้สร้างช่องอาณานิคมฝรั่งเศสฯ และอาคารเด็กได้สร้างขึ้นในปี ๑๙๘๒ อาคารรักษาสุขภาพปาก ฟัน และจมูก หู คอ ล้วนแต่ได้ความช่วยเหลือจากผู้ว่า สุน เณง ด้วย ปี ๒๐๐๙ มา องค์การ BTC ก็ได้เข้าร่วมช่วยเหลือทางโรงพยาบาลฯ

๒. บทบาท

- หลังวันที่ ๗ มกราคม ๑๙๗๙ เราได้รับการสนับสนุนแผนกวิทยาศาสตร์และเครื่องใช้จากทหารทางสาธารณสุขรัฐสังคมนิยมเวียดนาม จนถึงปี ๑๙๘๒

- สาธารณรัฐโปแลนด์ก็ได้ช่วยทางแผนกวิทยาศาสตร์ปี ๑๙๗๙ – ๑๙๘๑

- ได้รับความอุปถัมภ์แผนกเครื่องใช้และเทคโนโลยี จากองค์การกาชาดของประเทศ Sweet ปี ๑๙๘๑ – ๑๙๘๕

- ได้รับการช่วยเหลืออุปกรณ์จากองค์การหมอไร้ขอบเขตฝรั่งเศส ปี ๑๙๙๐ ถึง ๑๙๙๔ และได้ช่วยต่ออีก

- แผนกโรคผิวหนังโรคถึง ๑๙๙๙ และได้สร้างอาคารรักษาโรค อันโรงหนึ่งหลังให้โรงพยาบาล

- องค์การ MBF ฝรั่งเศส ช่วยทางแผนกโรคเอดส์
- องค์การ IRIS ช่วยทางแผนกโรคตา
- องค์การ MICABO ช่วยทางแผนกวิจัยโรคมะเร็งมดลูก
- องค์การ DOULEUR SANS FRONTIERE ช่วยทางยานอนหลับ
- โรงพยาบาล ได้ความร่วมมือ จากประเทศฝรั่งเศสมีโรงพยาบาล SAINT BRIEUS

และโรงพยาบาล AVIUNNES ได้ช่วยทางแผนกเครื่องมือและช่วยแผนกเทคโนโลยี

- องค์การ JICA ได้ช่วยเป็นเครื่องมือสำหรับวิจัย และอาสาสมัครหนึ่งคนด้วย
- องค์การ CIOMAL ได้ช่วยทางแผนกยาและเงิน ช่วยให้กำลังใจผู้ป่วยโรคซีเรื้อน
- องค์การ WHO ได้ช่วยอบรมหมอ
- องค์การสหปฏิบัติการฝรั่งเศสได้ช่วยเครื่องมือด้วย
- องค์การ UNICEF ได้ช่วยซ่อมอาคารดูแลเด็กเกิดโรคเอดส์ (HIV)
- องค์การ URL ได้ช่วยซ่อมอาคารสำหรับใช้หัดนบกและเครื่องมือเครื่องใช้
- องค์การ BIC ซึ่งเป็นองค์การให้การรวมเครื่องมือที่ใหญ่ของโรงพยาบาล ได้ช่วยเหลือ

โรงพยาบาลอย่างมากทั้งแผนก มูลนิธิธรรม เงินช่วยให้กำลังใจ ยา อาหารผู้ป่วย เครื่องบริหารขา และอาคารเป็นต้น

- ใหม่ ๆ นี้ องค์การ ROIKA ได้ช่วยให้อาสาสมัครหลายคน และช่วยแผนกเครื่องมือแพทย์สำหรับโรงพยาบาล เช่นเครื่องเอกซเรย์กระเพาะอันหนึ่ง และอุปกรณ์สำหรับแผนกดูแลทารกด้วย โรงพยาบาลนี้ ได้มีความสร้างว่าเป็นโรงพยาบาล CPA และมีชื่อเป็นโรงพยาบาลจังหวัดกำแพงจามซึ่งได้รับใช้ เช่น

- แผนกผ่าตัด
- แผนกโรคทั่วไปและฉุกเฉิน
- แผนกโรคเบาหวาน
- แผนกโรคติดต่อ
- แผนกโรคผิวหนังโรค
- แผนกโรคซีเรื้อน

- แผนกโรคเด็ก
- แผนกคลอดลูก และโรคสตรี
- แผนกโรค จมูก หู คอ
- แผนกสุขภาพปาก ฟัน
- แผนกสุขภาพจิต
- แผนกโรคตา
- แผนกห้องวิจัย
- แผนกช่วยเหลือ
- และแผนกเอ็กซ์เรย์ โรคต่าง ๆ

- โรงพยาบาลนี้เป็นโรงพยาบาล CPAB ซึ่งมีเตียงนอนทั้งหมด ๒๖๐ เตียง การดำเนินการของโรงพยาบาลมีการ ขึ้นเป็นลำดับไปตามแต่ละปีเป็นพิเศษน่าสนใจคือที่ผ่านมาโรงพยาบาลได้ตั้งมูลนิธิสมรรถม โดยมีการร่วมมือกับองค์การ BTC ในปี ๒๐๐๘ นี้ ผู้ป่วยเข้ามานอนรักษาเป็นประจำแต่ละเดือนมีประมาณ ๙๐๐ คนถึง ๑,๑๐๐ คน ซึ่งการใช้เตียงนอนเกือบ ๑๐๐ % ผู้ป่วยตามปกติประจำวันมี ๒๕๐ ไปจนถึง ๒๗๐ คนในแต่ละวัน แต่ถ้าเปรียบเทียบกับปีก่อน ๆ เราตรวจจะเห็นว่ามีคนเกินอย่างมาก อย่างเช่นปี ๑๙๙๙ ผู้ป่วยเข้ามาพักรักษาไม่เกิน ๑๐๐ คนในแต่ละวัน การใช้เตียงนอนในครั้งนั้นมีไม่ถึง ๕๐ % โดยการตรวจเห็นมีคนเกินมากขึ้นในแต่ละวัน ในแต่ละปี และรวมทั้งอาคารก็เก่าทรุดโทรมซึ่งใช้งานไม่ได้อีกแล้ว กระทรวงสาธารณสุขและโรงพยาบาล มีการร่วมมือกับองค์การ JICA ของรัฐบาลญี่ปุ่น มีความสนใจและได้ตัดสินใจช่วยสร้างอาคารสองหลัง สำหรับโรงพยาบาลจังหวัดกำแพงเพชรทุกวันนี้ อาคารที่สร้างครั้งแรกคืออาคารสำหรับคลอดลูก โรคสตรี และอาคารพักรักษาคนไข้ที่ผ่าตัด และอาคารที่ ๒ ซึ่งจะสร้างที่หลังเป็นอาคารสำหรับผ่าตัดและ

๓. แพทย์

ปัจจุบันโรงพยาบาลมีผู้ปฏิบัติงานรวม ๒๒๕ คน โดยคิดทั้งคนที่มีสัญญา ๖ คน กรรมกร ๑๘ คน เช่น

- แพทย์ผู้เชี่ยวชาญ ๙ คน
- แพทย์ ๓๑ คน
- หมอ ๓ คน
- หมอจ่ายยา ๓ คน
- แพทย์ฟัน ๑ คน

- หมอพื้น ๑ คน
- หมอพยาบาล ๖๒ คน
- หมอพยาบาล ๓๒ คน
- หมอทำคลอด ๓๑ คน
- หมอทำคลอดปฐม ๑ คน
- และหมอทั่วไปอีก

๔. ความช่วยเหลือกับองค์กรต่าง ๆ

- องค์กร MSE ฝรั่งเศส เป็นองค์กรให้ความร่วมมือกับโรงพยาบาลตั้งแต่ เดือนเมษายน ๒๐๐๓ จนมาถึงเดือนธันวาคม ๒๐๐๘ และช่วยแผนกโรคเอดส์ HIV และช่วยงบสร้างบุคลากรและยา องค์กรนี้จะสร้างอาคารโรงเรือนโรคอาคารชั้นเดียว ต้องใช้งบประมาณ ๕๐ ล้านดอลลาร์ DOLA ในปี ๒๐๐๙ นี้ด้วย ฯ

- องค์กร BTC ได้จะกำลังมีความร่วมมือกับโรงพยาบาล ๒๐๐๕ จนมาถึงทุกวันนี้มูลนิธิสมรรถนะและช่วยเหลือแผนกอื่น ๆ อีกมากมาย ฯ

- องค์กร OPERTION DE SOURIRE ของประเทศ GERMANY ซึ่งเป็นสาขาขององค์กร MEDECIN DU MONDE (หมอทั่วโลก) ช่วยมาถึงโรงพยาบาลการผ่าตัด เช่น เจ็บปาก เนื้องอกในคอ ตั้งแต่ปี ๒๐๐๒ จนมาถึงทุกวันนี้

- องค์กรนี้ได้ทำการผ่าตัดสองครั้งต่อปี ตั้งแต่ปี ๒๐๐๗ โครงการนี้ถูกเปลี่ยนไป ๔ ครั้งต่อปี

- โรงพยาบาลได้ความร่วมมือจากประเทศฝรั่งเศส มีโรงพยาบาล SANT BRIEUC และโรงพยาบาล AVICENTVES ได้ช่วยอุปกรณ์ และช่วยเทคโนโลยี และทางโรงพยาบาลมีโครงการส่งบุคลากรไปดูงานปีละครั้งในประเทศฝรั่งเศส

๕. หน้าที่ของโรงพยาบาลจังหวัด

- โรงพยาบาลเป็นศูนย์กลางรักษาพยาบาลคนในจังหวัด และคนไข้ที่ถูกส่งมาจากโรงพยาบาลอื่น และโรงพยาบาลไม่เท่านั้นเรายังรับคนไข้มาจากจังหวัดใกล้เคียงกันอีกด้วย

- ทุกวันนี้โรงพยาบาลคือเป็นแหล่งอบรมบุคลากรต่าง ๆ มาจากโรงพยาบาลอื่น และศูนย์สุขภาพพรวมจังหวัด แล้วเป็นที่อบรมในภูมิภาคสำหรับ ทำการศึกษาแก่นักเรียนหมอประถมมัธยม และลำดับแพทย์เป็นต้น ไม่เท่านั้นเราได้รับนักศึกษาต่างประเทศมาศึกษาด้วยจนมาถึงบัดนี้ เราได้นักศึกษาฝรั่งเศส ๖ คน ของปี ๔ ที่ ๕ และปีที่ ๖

- เรามีความประสงค์ผลักดันให้โรงพยาบาลนี้ ได้เป็นโรงพยาบาลภูมิภาค ในอนาคต และอยากให้กลายเป็นโรงพยาบาล คู่กับมหาวิทยาลัย CENTRE HOSPITALO UNIVERSTAIRE

๖. ความร่วมมือ

แม้ว่าเครื่องอุปกรณ์แพทย์ยังมีความจำกัด และอาคารเก่าทรุดโทรมอย่างไรก็ตาม น้ำใจของหมอก็กียังสู้ อดทนขยันเพียรจนได้รับเป็นรูปธรรม อย่างน่าภูมิใจ เป็นพิเศษ เราได้รับอาคารที่ดีจากรัฐบาลญี่ปุ่น การดำเนินการไปได้ อาศัยอยู่ได้ขยันเพียรอดทน และรู้จักสามัคคีกัน อย่างดีของข้าราชการ แพทย์ทุกท่านที่อยู่ในโรงพยาบาล โดยมีการร่วมมือได้อย่างดี ระหว่าง ผู้ใหญ่ จนมาถึงลูกน้อง

- โรงพยาบาลนี้ ยังขาดสิ่งมากมาย เป็นพิเศษ คือ อาคารเก่า ล้วนแต่เก่า ๆ
- อุปกรณ์แพทย์ยังมีความจำกัด ที่ความต้องการของประชาชน แต่ยังไม่พอ เพื่อให้โรงพยาบาลนี้ กลายเป็นศูนย์กลางและอบรมบุคลากรให้ดีขึ้น เราต้องการอุปกรณ์ที่ทันสมัย และสร้างอาคารอีกมากมาย

ทุกวันนี้โรงพยาบาลเราได้รับอาคารมีคุณภาพดี สองหลังมาจากรัฐบาลญี่ปุ่นต้องงบประมาณในการสร้าง ๕ ล้าน^{๑๖๔}

^{๑๖๔} ข้อมูลจาก, ฝ่ายบุคคล, โรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอกำแพงจาม ถนนพระบาทชัยวัฒน์ จังหวัดกำแพงจาม, ประเทศกัมพูชา, ๒๕๕๒.

๒.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย

ตัวแปรอิสระ (Independent Variable)

ตัวแปรตาม (Dependent Variable)

